

P. SZABÓ BÉLA

egyetemi tanár  
Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék  
szabo.bela@law.unideb.hu

## HAENDEL VILMOS JOGÁSZPROFESSZOR, A DEBRECENI M. KIR. TISZA ISTVÁN- TUDOMÁNYEGYETEM 1942/43. TANÉVI RECTOR MAGNIFICUSA

*Haendel Vilmos 14 éven át a Debreceni Református Kollégium jogakadémiáján, további csaknem 30 éven át a debreceni tudományegyetemen oktatta a politikatudományt. Az egyetem II. világháború előtti jogi karának tanárai közül kitűnt sokoldalú egyéniségével. Debrecen politikai, társadalmi és kulturális életében évtizedeken keresztül jelentős szerepet játszott. Ugyanakkor nacionalizmusa és antiszemitizmusa is jellegzetes alakjává tette a 20. század városi közéletének. A tanulmány eddig nem összegzett adatok alapján végigköveti életútját, megkísérli bemutatni tanári tevékenységét és rektori évének eseményeit, felvillantva tudományos munkásságának legfontosabb műveit is.*

**Kulcsszavak:** Debreceni Tudományegyetem, rector magnificus, Haendel Vilmos, jogi oktatás, politikatudomány, antiszemitizmus, háborús bűnös

*VILMOS HAENDEL, PROFESSOR OF LAW THE RECTOR MAGNIFICUS OF THE HUNGARIAN ROYAL ISTVÁN TISZA UNIVERSITY OF DEBRECEN DURING THE ACADEMIC YEAR 1942/43. Vilmos Haendel was a lecturer for 14 years at the law academy at the Reformed College of Debrecen, then for nearly 30 years he taught political sciences at the University of Arts and Sciences of Debrecen. Being a well-rounded person he stood out from among the teachers of the Law Faculty of the university before the World War II. He played an important role in the political, social and cultural life of Debrecen for decades. At the same time, his nationalism and anti-Semitism made him a typical figure of the public life of the city in the first Half of the 20th century. The study describes his way of life on the basis of such data which have not been summed up so far, and tries to show his teaching career and the events of the year when he was the Rector flashing his most important scientific works.*

**Keywords:** University of Debrecen, rector magnificus, Vilmos Haendel, education of law, political sciences, anti-Semitism, war criminal



Beérkezett: 2020.01.15.  
Közlésre elfogadva: 2020.05.22.  
Copyright GERUNDIUM

### *Életének első szakasza*

1874. július 29-én született Selmecbányán, hasonnevű édesapja, az akkori selmecbányai ágostai evangélikus egyház főesperese<sup>1</sup> és a helybéli patrícius származású Heincz Viktória Ottilia gyermekeként, s a keresztségben a Vilmos mellett a Viktor és Lajos neveket is kapta.<sup>2</sup> Mindkét oldalról a város vezető rétegéhez tartozó családban nevelkedett tehát. A gyenge egészségű gyermek szülővárosában végezte elemi iskoláit. A betűtetést Herbst János Frigyesztől tanulta. Már gyermekkorában elsajátította a német mellett, a magyar, a szlovák és a francia nyelvet. Utóbbit egy cseregyerektől tanulta, akit apja hívott meg Párizsból, egyházi kapcsolatai révén.<sup>3</sup> Középiskolába a helyi evangélikus lyceumba járt. Tanárai közül Jezsovics Károly matematika- és Király Ernő történelemtanárra emlékezett szívesen. Élete végéig büszke volt arra, hogy történelem érettségijét kitüntetéssel (*praeclarus*) tette le 1892 júniusában.<sup>4</sup>

Ugyanez év őszén iratkozott be a budapesti egyetem jogi karára. Egyetemi tanárai közül elsősorban a jogtörténész Hajnik Imre<sup>5</sup> és a közjogász Lechner Ágost<sup>6</sup> gyakorolt mély benyomást rá.<sup>7</sup> Mellettük Concha Győző volt jelentős hatással későbbi pályafutására. Szorgalmáért 1894-ben ösztöndíjjal tüntették ki.<sup>8</sup> Alapvizsgái után Németországba utazott, a berlini Frigyes-Vilmos Egyetemre.<sup>9</sup> Visszatérése után eleinte a római jogot és a magánjogot tanulta intenzívebben, de ezen éveiből Concha Győző politikai,

<sup>1</sup> Haendel Vilmos Pál (1837–1925), evangélikus lelkész, főesperes és egyetemes evangélikus egyházi főjegyző, Selmec- és Bélabánya díszpolgára volt. Életére vö. *Magyar írók élete és munkái*, Új sorozat, XIII, szerk. GULYÁS Pál (Budapest, 1939), 2–3. Életrajzára részletesen Vö. REISZ T. Csaba, „Szepesváraljai Händel Vilmos nemessége”, *Fons* 25, 4. sz. (2018): 486–504.

<sup>2</sup> *Debreceni Képes Kalendáriom* (1943), 71; *Magyar írók élete és munkái*, 3–4; Két testvére volt: öccse Béla Emil Hugó, és húga, Valéria Emília. Vö. REISZ, *Szepesváraljai Händel...*, 502–503.

<sup>3</sup> *A debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja*, 1935–36 (Debrecen, 1936), 457.

<sup>4</sup> Uo.

<sup>5</sup> Hajnik Imre (1840–1902) előbb a pozsonyi, a nagyvárad, a kassai jogakadémián a történelem és a statisztika rendkívüli tanára volt. 1867-ben a győri akadémián lett a magyar jogtörténet, közjog és közigazgatási jog rendes tanára. 1871-től a Tudományos Akadémia levelező tagja volt. 1873-tól a budapesti egyetem tanára. Kora legnagyobb magyar jogtörténeti írója. Vö. ECKHART Ferenc, *A jog- és államtudományi kar története 1667–1935* (Budapest, 1936), 532, 613; VÉCSEY Tamás, „Hajnik Imre emlékezete”, *Századok* 37 (1903): 101–150. Lásd még ILLÉS József, *Hajnik Imre és a magyar jogtörténet* (Budapest, 1928). Haendel joghallgatóként lett a Magyar Történelmi Társulat tagja 1893-ban. Vö. „Hivatalos értesítő”, *Századok* 27 (1893): 184.

<sup>6</sup> Lechner Ágost (1834–1901) 1856-tól oktatott a pozsonyi jogakadémián eleinte statisztikát, majd közjogot. A budapesti Karra 1871-ben nevezték ki a közjog tanárának. Az 1873/74. tanévben a kar dékánja, 1885/86-ban az egyetem rektora. ECKHART, *A jog- és államtudományi kar...*, 526–527.

<sup>7</sup> *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 458.

<sup>8</sup> *Budapesti Hírlap*, 1894. május 13., 9.

<sup>9</sup> 1894 végétől tartózkodhatott Berlinben, ahol 1895. január elején a Berlini Magyar Egyetel titkárának is megválasztották. Vö. *Pesti Hírlap*, 1895. január 6., 9; *A Magyar Történelmi Társulat Évkönyve MDCCCXCV* (Budapest, 1895), 92.

Grosschmid Béni<sup>10</sup> magánjogi és Mariska Vilmos<sup>11</sup> pénzügyi jogi óráit is kiemelte későbbi visszaemlékezéseiben.<sup>12</sup> Az abszolutóriumot 1896-ban szerezte meg, szigorlatait, melyekre – saját bevallása szerint – egy-egy évet készült, kitüntetéssel tette le. 1898. szeptember 30-án avatták a jogtudományok doktorává.

Ugyanezen év októberétől 1899 szeptemberéig a Mária Terézia közös gyalogezredben teljesített szolgálatot önköltséges önkéntesként. Katonai szolgálata után, mint ügyvédjelöltet a budapesti VIII–X. kerületi járásbíróóság mellé nevezték ki „díjas joggyakornokká”.<sup>13</sup> Alig félév elteltével azonban, 1900. július 4-én a debreceni református jogakadémia Szártóri-alapítványi tanszékére<sup>14</sup> rendes tanárrá választotta meg a debreceni református egyházkerület. Politikai előadásait az év szeptemberében kezdte meg, székkfogaló értekezését a „*Politikai problémák az etikai államfoglalom szempontjából*” címmel, szeptember 11-én tartotta.<sup>15</sup> Az egyetem későbbi jogászprofesszorai közül ő került legelőbb Debrecenbe, és több mint negyven évig oktatott a jogakadémián, illetve az egyetemen. A református kollégium jogakadémiájának ekkor nyolc professzora volt. Haendelnek olyan kollégái lettek, mint a későbbi neves egyházjogász, Kérészy Zoltán vagy a neves kereskedelmi és római jogász, Helle Károly.<sup>16</sup>

<sup>10</sup> Grosschmid (Zsögöd Benő) Béni (1852–1938) jogász, egyetemi tanár, akadémikus. Kora meghatározó és megkerülhetetlen magánjogásza. Vö. SZLADITS Károly, „Zsögöd-Grosschmid Béni, a magyar jogtudomány szabadságharcosa”, *Jogászegyleti Szemle* (1948); ASZTALOS István, „A magyar burzsoá magánjogtudomány fejlődése a kiegyezéstől sz. I. világháborúig”, *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, 10 (1968): 71–89.

<sup>11</sup> Mariska Vilmos (1844–1912) jogász közgazdász egyetemi tanár, 1868-tól 1891-ig rövid megszakítással a kassai jogakadémia tanára, majd egyetemi tanár Budapesten. Vö. *Magyar életrajzi lexikon*, II, Budapest, 1982<sup>2</sup>, 146.

<sup>12</sup> *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 458.

<sup>13</sup> *Budapesti Közlöny. Hivatalos lap*, 243. sz., 1899. október 21. Állásáról 1900 júliusában lemondott. Vö. *Igazságügyi Közlöny*, 7. sz. 1900. július 25., 273.

<sup>14</sup> Besztercebányai Szártóri (Sartori) Imre budai polgár 1825-ben kelt végrendeletében egy budai házat hagyott a debreceni református kollégiumra, abból a célból, hogy a háznak a hasznából „fizetődjön egy professzor, szint olyan jól, mint akámelyik a mostani professzorok közül legjobban fizetődik; a választandó professzor pedig lutheránus valláson levő ember legyen [...]”. A házat tehermentesítés után 1874-ben a kollégium eladta, és a vételár kamataiból egyéb kisebb kiadások mellett, három kollégiumi tanár javadalmazását fedezték. A jogakadémia 1875-ös újjászervezésekor két tanszékert hoztak létre, az alapítvány terhére. Ekkortól az alapítvány két akadémiai és egy gimnáziumi tanár fizetését fedezte. 1892-től a politikai tanszékert nevezték Szártóri-tanszéknek, melynek birtokosa 1875-től 1900-ban történt nyugalomba vonulásáig Liszka Nándor volt. Vö. BALOGH Ferenc, *A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve, azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata 1550-től 1911. évig* (Debrecen, 1911), 255–261.

<sup>15</sup> BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református kollégium története adattári rendszerben: Azaz a Kollégium adattára a református konvent és egyetemes tanügyi bizottság által előirt pontozatok keretében* (Debrecen, 1904), 556.

<sup>16</sup> Haendel kollégái lettek: Kovács Sándor (római jog, 1875–1914); Karsa István (magyar magánjog, 1883–1904); Bacsoni Lajos (statisztika, 1885–1902); Ozory István (büntetőjog, 1887–1913); Bartha Béla (nemzetgazdaságtan, 1895–1905); Kérészy Zoltán (jogtörténet és egyházjog, 1895–1904); Helle Károly (peres és peren kívüli eljárás, kereskedelmi és váltójog, 1896–1905); Vö. BALOGH Ferenc, *Adattári...*, passim; *A Debreceni Református Kollégium története*, 240.

1904-ben „*A parlamentarismus*” című munkájával<sup>17</sup> Concha Győzőnél<sup>18</sup> habilitált és szerzett egyetemi magántanári képesítést.<sup>19</sup> Conchával a későbbiekben is megőrizte kapcsolatát.<sup>20</sup> Ezekben az években, hat egymást követő félévben, a budapesti egyetemen is előadott. Fiatalabb éveiben beutazta egész Európát, az Uráltól az Atlanti óceánig.

1914 júliusáig a debreceni jogakadémián közjogot, politikát és bányajogot adott elő, sőt az 1903/1904. tanévtől még a francia nyelvet is oktatta néhány évig. Közben az 1906/1907. tanévben a Kollégium rektora (igazgatója) is volt, székfoglaló előadását „*Államkapcsolatok és parlamenti kormány*” címmel tartotta.<sup>21</sup> Két ízben a jogakadémia dékáni tisztségét is betöltötte.<sup>22</sup>

### *A Debreceni Tudományegyetem tanára*

Az egyetem létrehozása során a megszűnt jogakadémia tanárai közül ő volt az egyetlen, akit politikai okok miatt – „*mivel a Kossuth-párt alelnöke*” volt<sup>23</sup> – nem vettek át egye-

<sup>17</sup> HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus: Politikai tanulmány* (Budapest, 1903).

<sup>18</sup> Concha Győző (1846–1933) igazságügyi gyakorlat és a magántanári képesítés megszerzése után 1872-ben nyert kinevezést a kolozsvári egyetemre az alkotmány- és közigazgatáspolitikai rendkívüli tanáranak. 1874-ben rendes tanár. 1892 és 1928 között a budapesti egyetem tanára. 1886-ban az Akadémia levelező, majd 1900-ban rendes tagja lett. 1922–25 között az MTA másodelnöke, 1927-től a felsőház örökös tagja. Mint „*a világháború előtti Nagy-Magyarország legnagyobb állambölcselője*” rendkívül nagy tekintélyre tett szert az államtudomány minden ágában készített alapvető munkáival. Az organikus államelmélet képviselőjeként, a történeti jogi irányzathoz tartozott. Konzervatív-nacionalista államelméletének legnagyobb hatású munkája *Politika* címmel jelent meg. Vö. *Új magyar életrajzi lexikon* (Budapest, 2001), 1011–1012. EREKY István, „Emlékbeszéd Concha Győző ig. és t. tagról”, in *Concha Győző ig. és t. tag emlékezete*, Akadémiai emlékbeszédek 22. (Budapest, 1935), 1–74. Idézi ECKHART, *A jog- és államtudományi kar...*, 656.

<sup>19</sup> Maga Haendel állította pályájára visszatekintve, hogy Concha évtizedek alatt csak két jelöltet habilitált. Vö. *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 458. Schweitzer Gábor kimutatta, hogy Concha tanári pályafutása alatt tíz egyetemi magántanári képesítő eljárásban vett részt bírálóként. Vö. SCHWEITZER Gábor, „Ernyedetlen szorgalommal...»: A Debreceni Tudományegyetem jogász professzorai (1914–1949)”, *Állam- és Jogtudomány* 56 (2015/4), 104–105. Eckhart Ferenc kimutatása szerint Haendel csak 1906-ban lett magántanár. Vö. ECKHART, *A jog- és államtudományi kar...*, 677. Ez valószínűleg téves, mert már az 1905/06. tanév első félévében tárgyat hirdetett a pesti karon „*A Képviselési rendszer elmélete*” címmel. Vö. *Jogtudományi Közöny* 36 (1905): 299. Majd a következő félévekben „*A Demokratia*”, „*Az Aristokratia*” című kurzusokkal jelent meg a tanrendben.

<sup>20</sup> Személyes kapcsolatára a mesterrel többször utal: „[...] sokat vitakoztunk erről [...]” Vö. *Évkönyv a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1942–43. tanévről*. Közzéteszi: dr. Haendel Vilmos. Debrecen, 1943. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára: Ms 7/7., 93. Részt vett a Concha-emlékkönyv munkálataiban is. Vö. *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenes emlékére* (Budapest, 1912). 1916-ban, amikor a közjogi tanszék betöltése volt napirenden, Haendel volt mentorától, Conchától kért tanácsot az alkalmas jelölt megtalálása céljából. Concha valószínűleg másik tanítványát, Kun Józsefet ajánlotta, aki meg is kapta a tanszéket. Vö. SCHWEITZER Gábor, „*A tisztességes jogtanár.*” Molnár Kálmán pályaképe (Budapest, 2018), 58–59.

<sup>21</sup> BALOGH, *Adattári...*, 557.

<sup>22</sup> *Debreceni Képes Kalendárium* (1943), 72.

<sup>23</sup> Saját megfogalmazása. Vö. *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 458.

temi tanárnak a létrehozott Jog- és Államtudományi Karra. Történt ez annak ellenére, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése már 1911 novemberében kifejezte „a teljesítés biztos reményével”, hogy minden akkor működő akadémiai tanár az egyetem megfelelő tanszékére kinevezést fog nyerni.<sup>24</sup>

A mellőzött Haendel 1914. július 30-án hadnagyként (rangját 1901-ben szerezte) bevonult a 3. honvéd gyalogezred népfelkelő zászlóaljához Debrecenbe, s ott pót-századparancsnoki tiszteletet töltött be. Decemberben már főhadnagyként vezényelték ki a szerbiai, majd az olaszországi harctérre, ahol kilenc hónapig szolgált.<sup>25</sup> Előbb századparancsnok, majd zászlóaljparancsnok lett. Már hazatérte után – 1915 októberében – az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért legfelsőbb dicsérő elismeréssel tüntették ki.<sup>26</sup> 1917 novemberében századosi ranggal jutalmazták. Katonaként sem tagadhatta meg tanár voltát, hiszen „számos hadtörténeti előadást tartott, melyeket a legfelsőbb helyen is a legnagyobb elismerésre méltattak”.<sup>27</sup>

Egy későbbi visszatekintésében erre az időre így emlékezett:

„Negyvennyolcas voltam, a negyvennyolcas párt vezető tagjai közé tartoztam a nagy háborút megelőzőleg. Ennek kapcsán történt az eset, hogy mikor 1914-ben az egyetemi professzorok kinevezésére került sor, mellőztettem, mert el nem tudták képzelni, hogy magyar közjogot, vagy politikát olyan ember adhatna elő, aki nem hatvanhetes, aki negyvennyolcas. Ahelyett, hogy ebbe a szép épületbe [értsd: a debreceni egyetem főépületébe] kerültem volna, igaz, hogy még akkor nem volt meg, a harctérre kellett mennem. A harctérről az én legnagyobb politikai ellenfelem hozott haza a Doberdóról [...] A Doberdóról az egyetemi professzúrába kerültem pályázat nélkül gróf Tisza István kegyelméből, aki azt mondta: Nem lehet az irányadó egy ilyen magas tanszék betöltésénél, hogy az illető negyvennyolcas-e, vagy hatvanhetes. [...] Ha ezt akkor meg nem cselekszi [...] ott feküdne nek csontjaim a cotici-i temetőben, mert a doberdói fensíkről [!] nem haza, hanem az örök hazába került az ember, aki sokáig ott volt.”<sup>28</sup>

Az itt előadottakhoz kiegészítésül azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy Haendel 1914 decemberében kilencedmagával pályázott a máramarosszigeti jogakadémia egyik tanszékére, és 1915 februárjában meg is választották nyilvános rendes tanárnak az ún.

<sup>24</sup> Az egyetem tanárainak kinevezésére vö. SZENTPÉTERI KUN Béla, *Az egyetem alakulás története: A Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében*. A Debreceni Kollégium története, I/3 (Debrecen, 1942), 60–61., valamint VARGA Zoltán, *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944* (Debrecen, [1967]), 31–32.

<sup>25</sup> *Budapesti Közlöny*, 1915. október 17., 4. Haendel ekkor szolgálatonkívüli viszonybeli honvéd főhadnagy volt a 3. népfelkelő gyalogezrednél. Vö. még *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 458.

<sup>26</sup> *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 49.

<sup>27</sup> *Debreceni Képes Kalendárium*, (1943), 72.

<sup>28</sup> Haendel beszéde Tisza Istvánról. Vö. *Évkönyv és Almanach*, 1941–42, 100.; Tiszával szembeni tisztelete egészen élete végéig magával kísérte, mint azt rektorsága idején, 1943. április 13-án tartott beszéde is mutatja, melyben Tisza 1918. októberi kirtartását Szókratész és Luther Márton törhetetlen igazságszeretetéhez hasonlítja. Vö. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ms 7/7. 32.

vármegyei tanszékre, ahol politikát és közigazgatási jogot adott volna elő, de katonai szolgálata miatt nem foglalhatta el katedráját, utóbb pedig a debreceni kinevezést fogadta el.<sup>29</sup>

A Jászi Viktor 1915. február 25-én bekövetkezett halálával a debreceni tudományegyetemen megüresedett közjogi és politikai tanszéket Bernolák Nándor, az évi rektor kérésére a miniszter kettéválasztotta, és a politikai tanszékre Haendel kapott meghívást.<sup>30</sup> Nyilvános rendes tanárrá való kinevezésére 1915 augusztusában került sor,<sup>31</sup> a szolgálati esküt szeptember 13-án tette le Debrecenben.<sup>32</sup> Először 1915 szeptemberében jelent meg a Kari Tanács ülésén.<sup>33</sup>

Egyébként a háború alatt, 1916-ban apját Ferenc József magyar nemességgel jutalmazta, s a család ekkor kapta a „szepesváraljai” előnevet.<sup>34</sup> Haendel professzor maga 1918-ban „*a főiskolai oktatás terén kifejtett működése elismeréséül*” magyar királyi udvari tanácsos lett.<sup>35</sup>

A tanácskormány alatt, politikai nézetei miatt 1919 áprilisában Bernolák Nándor és Illyefalvi Vitéz Géza kartársaival elhurcolták,<sup>36</sup> és a hónap végéig Budapesten a régi

<sup>29</sup> *A máramarosszigeti Ref. Lyceum, Jogakadémia, Főgimnázium és Internátus értesítője az 1914–1915. tanévről* (Máramarossziget, 1915), 63. Haendel előnyben részesítése kapcsán így írtak: „*Haendel dr. a debreczeni, – múlt nyáron megszűnt – református jogakadémiának volt jeles tanára, dékánja. S tanári gyakorlatán kívül is értékes tudományos dolgozataival, sok oldalú műveltségével feltétlenül első volt a pályázók között. S bizonyára nagy nyeresége lesz akadémiánknak. Sajnos azonban működését ez idén nem kezdhette meg. A tél folyamán ugyanis, mint volt tartalékos főhadnagyot, népfelkelői szolgálatra Verseczre hívták be, és részére – állása elfoglalására – szabadságot nem adtak.*” Uo., 52; Vö. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 10. sz. (1915): 118; *Sárospataki Református Lapok*, 10–11. sz. (1915): 65.

<sup>30</sup> BERNOLÁK Nándor, „Jelentés a Debreczeni m. kir. Tudományegyetem 1915–1916. évi állapotáról és működéséről”, in *Évkönyv és Almanach*, 1915–16, 32.

<sup>31</sup> *Hivatalos Közlöny*, 20. sz. 1900. szeptember 1., 336.

<sup>32</sup> Az Egyetem Tanács jegyzőkönyve szerint: „*[A rector ...] 874-1914/15. etsz. a. bemutatja a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter úrnak f. évi augusztus hó 16-án 83,140. sz. a. kelt leiratát, melyben értesíti az egyetem Tanácsát, hogy Ő és cs. és ap. kir. felsége, Bécsben f. é. július hó 28-án kelt legfelsőbb elhatározásával, előterjesztésére, legkegyelmesebben megengedni méltóztatott, hogy a debreczeni m. kir. tudományegyetemen fenálló magyar közjogi és politikai tanszék a politika tanszékévé átszerveztessék. Erre az új tanszékre egyidejűleg dr. HAENDEL VILMOS-t, ny.r. tanárrá legkegyelmesebben kinevezni méltóztatott.*” ET-jegyzőkönyv, 1915/1916, I. évi rendes ülés. A Kari Tanács jegyzőkönyvei szerint ezután folyamatosan Debrecenben tartózkodott, így bizonyosan téves az adat, mely szerint a háború végéig szolgált, s csak 1918-ban, a laibaichi (Ijubljani) kórházból tért haza. Vö. *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 458. A debreceni meghívás jóllehet életmentő volt, mivel a harctéri szolgálat alól általában csak egyetemi tanárok kaptak felmentést.

<sup>33</sup> A debreceni Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara Tanácsának jegyzőkönyvei – HBML VIII. 7/a. 1. kötet. 1915. szeptember 14. 1. sz.

<sup>34</sup> REISZ, *Szepesváraljai Händel...*, 499–504; *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 458.

<sup>35</sup> KT-jegyzőkönyv 4. kötet, 1918. március 21. 1. sz.: „*A dékán javaslatára a kar egyhangúlag elhatározza, hogy a M. kir. vallás- és közoktatásügyi Minister úr Önagyméltósága előtt kifejezi köszönetét a legfelsőbb kizűntetés kezdeményezéséért, mert abban a tanári munka újabb megbecsülését látja.*” Vö. 8 *Órai Újság*, 1918. március 21., 4; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 14. sz. (1918): 134;

<sup>36</sup> Az Egyetemi Tanács 1919. április 25-i ülésének jegyzőkönyve 35. sz. alatt erről így emlékezik meg: „*[A rector, Kiss Géza ...] jelenti a tanácsnak, hogy hivatalos ügyekben Budapestre történt utazásából haza*



helyőrségi fogházban (Margit körút 85.) tartották fogva.<sup>37</sup> Egy két egyéni szabadulás után a túsok kisebb részét április 30-án, Haendelt május 4-én, míg nagyobb részüket, köztük Illyefalvit május 13-án engedték szabadon, azonban Bernolákot visszatartották.<sup>38</sup> A kiengedettek – egy túszerelési akció keretében – csak május végén érkeztek vissza Debrecenbe.<sup>39</sup> (Haendel – saját későbbi visszaemlékezései szerint – csak június hó közepén, volt osztálytársa, Ágoston Péter népbiztos<sup>40</sup> közbenjárására szabadult.<sup>41</sup>)

Az egyetem történetének e nehéz időszakában többször összetűzésbe került a fennálló hatalommal. Konfliktusa volt például Csige Varga Antallal, az egyetem akkori könyvtárnokával. Egyes adatok szerint a tartós ellentét 1919 februárjában azzal kezdődött, hogy Haendel szitkozódva kiutasította Vargát a jogi kar dékáni hivatalától, mert Varga azon miniszterhez eljuttatott kezdeményezésének hatására, hogy az egyetemi könyvtárban ideiglenesen nőkkel betöltött állásokra férfiakat, esetleg rokkant tisztet alkalmazzanak, Haendel lányát is elbocsátották. Varga már ekkor becsületsértési pert

---

*térvén, arról értesült, hogy a városi direktórium egyetemünk tanárai közül hármat és pedig dr. Bernolák Nándor, dr. Haendel Vilmos és dr. Illyefalvi Vitéz Géza jogkari tanárokat elfogatta és tuszokként a városról elszállíttatta. Vissza érkezése szombaton éjjel történnén, Vasárnap azonnal fölkereste a rendőrséget s megbíserelte, hogy nevezettek szabadlábra helyeztessenek. Sajnos az illetékes tényezők részéről olyan udvariatlan fogadtatásban részesült, hogy minden további erőltetése a dolognak saját egyéni szabadságának veszélyeztetését vonhatta maga után, miért is csak magán uton igyekezett nevezettek sorsáról valamelyes tájékozódást szerezni.”* Kiss Géza beszámolt arról is, hogy utóbb a várost 1919. április 23-án megszálló román csapatok parancsnokát, Dumitrescu tábornokot is kérte, hogy tanártársai szabadon bocsátása érdekében járjon közben. ET-jegyzőkönyv, 1918/1919, 35. sz.; KT-jegyzőkönyv 5. kötet, 1919. május 23. 1. sz. és június 5. 1. sz. A tús-szedésre a Tiszántúl északi részén színre lépő ellenforradalmi csoportok megjelenése miatt kerülhetett sor. Vö. Boros János, *Mit kell tudni az 1918–1919-es magyarországi forradalmakról* (Budapest, 1978), 131.

<sup>37</sup> Az idegen csapatok által megszállt területeken fekvő városokból 50-100 fős politikai tús csoportokat szedtek össze budapesti központi irányítással. Debrecenből – az akkori híradások szerint – 56 túszt hurcoltak el, akiknek kiléte sokáig bizonytalan volt. *Egyetértés*, 1919. május 3., 4; Uo., 1919. május 6., 2.

<sup>38</sup> Az Egyetemi Tanács 1919. június 2-i ülésének jegyzőkönyvébe 42. sz. alatt a következő bejegyzés került: „Dr. Kun Béla jogkari prodékán h. indítványára az egyetem tanácsa mély sajnálkozásának ad kifejezést afölött, hogy különösen a jogi oktatást különben is megbénító és eltörölni szándékozó kommunista uralom és vörös terror egyetemünk három kiváló professzorát jogi fakultás érdemes tagját tuszokként Budapestre hurcolta.” ET-jegyzőkönyv, 1918/1919, 42. sz.

<sup>39</sup> *Egyetértés*, 1919. május 25., 1; Uo., 1919. május 28., 2.

<sup>40</sup> Ágoston Péter (1874–1925) nagyváradi jogakadémiai, majd egyetemi tanár, szociáldemokrata politikus. A Népszava, a Huszadik Század állandó munkatársa volt. A 1918-as forradalom után a nagyváradi Nemzeti Tanács elnöke, Bihar megye kormánybiztos főispánja, majd a Berinkei-kormány belügyi államtitkára lett. A Tanácsköztársaság alatt 1919 március–áprilisában külügyi népbiztoshelyettes, június végéig külügyi, június 24-től augusztus 1-ig igazságügyi népbiztos volt. A Peidl-kormányban is külügyminiszterként tevékenykedett. 1919 végén halálra ítélték, de kicserélték a szovjet–magyar fogolycsere-akció során és így 1922-ben Moszkvába, 1924-ben Londonba, majd Párizsba került, s ott is halt meg. *Új magyar életrajzi lexikon* (Budapest, 2001), 61–62. Életére újabban vö. ORMOS Mária, *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter 1874–1925* (Budapest, 2011). A könyvre Kerepeszki Róbert hívta fel a figyelmet, melyért hálás köszönet illeti.

<sup>41</sup> Vö. ET-jegyzőkönyv, 1918/1919, XIII. ülés (1919. június 20.) napirend előtt.

indított Haendel ellen.<sup>42</sup> Utóbb Varga a Tanácsköztársaság alatt alakult tisztviselők és alkalmazottak szakcsoportjának egyik vezetője lett, és ügyvédje Haendelt a munkástanács előtt is megvádolta, ami talán hozzájárulhatott későbbi elhurcolásához is. Haendel a kommunista uralom megszűnte után is támadta a könyvtárigazgatót: a ma fellelhető iratokból következtetve azt nehezményezte, hogy Varga javasolta a közoktatásügyi népbiztosnak több nagyúri könyvtár szocializálását, az egyetemi könyvtárba való beolvasztását, valamint azt, hogy Varga a könyvtári szolgálkat magánügyben dolgoztatta, és gyakran volt indokolatlanul távol hivatalától.<sup>43</sup>

### A tanár

Haendel fő tárgya a *Politika* volt, melyhez a '30-as években egy több száz oldalas tanönyv készült, amely többszöri litográfiai sokszorosítású megjelenés után 1937-ben nyerte el végleges formáját.<sup>44</sup> A 900 oldalas könyv 20 félév előadási anyagát foglalta magában, vagyis Haendel 10 évenként kezdte előlről a könyv anyagát. Egy-egy évfolyam hallgatói az előadások három szemeszterében a könyv hatodrészt hallhatták előadáson, de Haendel természetesen a vizsgákon az egész könyv anyagát kérdezte tőlük.<sup>45</sup>

A *Politika* mellett más tárgyakat is oktatott. A '30-as és '40-es években éveken át helyettesített a vakáns közigazgatási, majd a közjogi tanszéken, s ezekben az években – saját politikai szemináriuma mellett – vezette ezen a tanszéki szemináriumokat is. 1940 és 1944 között az I. évfolyamon a *Bevezetés a jog- és államtudományokba*, a II. évfolyamon a *Magyar közjog*, míg a III–IV. évfolyamon a *Politika* című kollégiumot adta elő. Így az akkori hallgatók vele találkoztak a legtöbbit egyetemi pályafutásuk során.<sup>46</sup>

Tanárként rendkívüli szigoráról és korrektségéről volt nevezetes. Mint ilyen természetesen eltérő megítélést kapott hallgatóitól. Voltak olyan hallgatói, akik enciklopédikus és latinus műveltségére, rendkívül szigorú, de korrekt vizsgáztatására emlékeztek.<sup>47</sup>

<sup>42</sup> 8 *Órai Ujság*, 1919. február 22., 4.

<sup>43</sup> ET-jegyzőkönyv, 1919/1920, 26., 52. és 117. sz. Varga egyébként 1919 végén becsületsértési pert (sajtópert) indított Haendel ellen. Szentpéteri Kun Béla jogi kari dékán javasolta az Egyetemi Tanácsnak, hogy kezdeményezzen a miniszternél egy olyan állásfoglalást, mely szerint egyetemi tisztviselők vagy más alkalmazottak egyetemi tanár ellen csak az Egyetemi Tanács felhatalmazása mellett kezdeményezhetnek becsületsértés vagy rágalmozás miatt büntvádi eljárást. A per kimeneteléről nincs tudomásunk.

<sup>44</sup> HAENDEL Vilmos, *Politika (Alkotmánytan és közigazgatástan)*, (Debrecen, 1937).

<sup>45</sup> CSÉKA Ervin, „Emlékezés régi debreceni jogászprofesszorokra”, *Jogtudományi Közöny* 57 (2002/2), 108.

<sup>46</sup> Uo.

<sup>47</sup> Uo., 108–109. Egy másik korabeli tanítványa, a későbbi újságíró Pálffy József így emlékezett a tanárra: „Haendel Vilmos – aki ugyan a keresztény kurzus felé hajlott – politikát oktatott, szívesen, érdekesen. Nem világ-nézetet tehat, hanem szakmát, politikai ipart. Excentrikus egyéniség volt, de például megtanított arra, hogy miképpen állítják össze a felsőházat az uralkodóosztály érdekei szerint. Rokonszenvezett a szélsőjobb-oldallal, ám ismerte a marxizmust is.” „A derűlátás mértékegységei. Pálffy Józseffel beszélget Nádor Tamás”, *Jel-Kép* 5, 1. sz. (1984): 31. Kovács Kálmán az ELTE későbbi neves jogtörténész professzora így emlékezett vissza debreceni jogi tanulmányai kapcsán Haendelre: „A professzoraimból egyébként



Mások viszont szigorúsága miatt „vaddisznónak” nevezték és túlzásnak tekintették azt, hogy minden második vizsga bukással végződik Haendel professzornál.<sup>48</sup>

Debreceni tanárságának 35. évfordulóján, melyet külön kívánságára egészen szűk körben, a nyilvánosság kizárásával szerveztek meg a jogászfifúság és a tanártársak,<sup>49</sup> a szokásos dicsérek között többször is hangsúlyozták „büszke szerénységét”, munka- és hazaszeretetét, a hallgatóság iránti figyelmét, amely a „jogászfifúság defensorává” avatta. Méltatták nyíltságát, eszméi melletti kiállását.

Természetesen ma már más értékelést kapnak azok az elvek, melyeket Haendel munkáiban és a katedráról hirdetett, de következetességét korában nagyra értékelték azok a hallgatói és kollégái is, akik nem mindenben értettek egyet politikai nézeteivel. Elismerik, hogy „35 esztendei kemény és fáradhatatlan munkásságának generációk köszönhetik politikai iskolázottságukat”. Kiemelték, hogy „... kérelhetetlen igazmondással és sokszor szinte a flagellanizmus önsanyargatásával hirdeti a nemzeti önismeret igéit és a nemzeti önismeret szárnyain” vezeti hallgatóit, „olyan magasságokba, ahonnan egy illúziótlan, de nem ideáltalan magyarnak szemlélnie kell nemzete sorsát”. Haendel

„... előadásaiból gyújtó tűz árad és ez a tűz azért olyan magával ragadó, mert [...] kiolthatatlan fajszeretetéből nyeri táplálékát. ... ez a tűz megtanít bennünket arra, hogy egy egyedül álló és ezer veszélytől körüvezett kis nép, mint amilyen a magyar, csak úgy tarthatja fenn magát, ha minden ízét áthatja a józan, kitartó, munkás és önfeláldozó hazaszeretet”.<sup>50</sup>

Tanári működésének 35. éves évfordulójáról az Egyetemi Tanács is megemlékezett, szeretettel üdvözölte és tanári működésére a „Mindenható áldását” kérte. Az üdvözlő szavakra válaszolva Haendel rámutatott arra, hogy „lokális anciennitás szerint tulajdonképpen ő a legidősebb professzor Debrecenben”. Hangsúlyozta, hogy „mint eddig, úgy ezentúl is minden igyekezetével egyetemünk javát óhajtja szolgálni, kéri kartársait, – tartsák őt meg továbbra is kitüntető szeretetükben”.<sup>51</sup>

*nem valami sokat profitáltam, voltak közöttük kifejezetten jobboldaliak, konzervatívak, reakciók, mint pl. szepesváraljai Haendel Vilmos, a Politika c. tantárgy tanára a jogi karon, aki azzal dicsekedett, hogy ő Cambridge-ben vagy talán Oxfordban tanult és mondta, hogy „most az indiai alkirály barátomnál voltam Londonban”. Ma is élénken emlékszem első előadásának bevezető szavaira: »Uraim jegyezzék meg, hogy igazság, az fenn az égben van, itt lenn csak a jog!« – Ehhez aligha kell kommentár.» TÓTH Pál Péter, *Mesésők* (Budapest, 1987), 260.*

<sup>48</sup> HORVÁTH Sándor, *Sötétben minden út hosszú*, I (Debrecen, 1998), 90. „Mi magunk között egyébként csak »vaddisznó« jelzővel becéztük, mert közjogból minden második joghallgatót elvágott a vizsgákon, és különben a modora is olyan harcias volt, mint a vadkané.” Azt, hogy egy bizonyos tudásszintnél nem volt hajlandó eltékníteni, már az 1919-ben Kolozsvárról Debrecenbe átkerült joghallgatók állítólagos panasza alapján is kifejtette. *Egyévtérítés*, 1919. június 18., 1.

<sup>49</sup> Az ünnepségen elhangzott beszédekre lásd *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 454–458; Vö. *Magyarország*, 1935. december 11., 6.

<sup>50</sup> PAGONYI Jenő jogászelnök (az Egyetemi Kör jogi szakosztályának elnöke) beszéde. *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 454–455.

<sup>51</sup> ET-jegyzőkönyv, 1935/36, 82. sz.

Haendel két ízben, az 1923/24. és az 1935/36. tanévben töltötte be a jogi kar dékáni tisztségét,<sup>52</sup> és – mint alább látni fogjuk – az 1942/43. tanévet az egyetem rektori tisztségében töltötte. Első dékáni éve alatt szakvéleményt készített az Egyetemi Tanács részére, midőn felmerült, hogy a Nemzetek Szövetsége vezető embereit Debrecenbe is hívják meg előadást tartani. Haendel mereven e meghívások ellen nyilatkozott. Állásfoglalását egyebek mellett így indokolja:

„A szóban forgó szövetség olyan pacifista, de-faitista szellemet kíván ellenségei területén meghonosítani, amely a magyar lelket is végképpen elcsüggeszteni, ellenálló erejét elorvasztani, fásult közönyös elmerülését előidézni van hivatva. Célja az, hogy szellemi fegyverekkel is állandósítsa, mindenképpen biztosítsa a belső összeomlásunk következtében 1919-ben ölébe hullott váratlan, roppant zsákmányt.”<sup>53</sup>

Haendelnek – a jogi kar dékánjaként tett – e nyilatkozata hangsúlyozottan politikai jellegű megnyilvánulás, és már csak annál a ténynél fogva is figyelemre méltó, hogy aktuálpolitikai vonatkozásai is voltak. Hiszen éppen dékáni éve alatt bontakoztak ki a nemzetközi és belpolitikai viták Magyarország tervezett népszövetségi kölcsönfelvétele kapcsán. E tárgyalások fényében különösen érdekes, hogy a Haendel hivatalos minőségében is ellenezte a Nemzetek Szövetsége vezetői embereinek debreceni előadását.<sup>54</sup>

### *Haendel a jogoktatásról*

Jogtanári tevékenységét, hallgatókhoz való viszonyulását jelentősen meghatározták a korabeli jogi oktatással kapcsolatos elképzelései. Ennek összegzését találhatjuk meg egy 1929-ben publikált kétrészes esszéjében, melyben a jogásztultermelés problematikáját szándékozott megvizsgálni. Haendel abból a téziszből indul ki, hogy az évente legalább háromszor annyi jogász végez, mint amennyit az igazságszolgáltatás, a közszolgálat és a szabad jogász pályák utánpótlásként igényelnek. Egy elbocsátott tisztviselőre 10 jelentkező esik, és a jogi diplomás proletariátus problémája robbanással fenyeget. Az esetleges jogoktatási reform célja nem lehet más, mint „*kevesebbet és jobbat*”. A hallgatók közötti – már a középiskolában megkezdendő – intenzívebb szelekció jegyében ellenzi a négy éves tanulmányi idő 10 szemeszterre emelését, ugyanakkor intenzív tanulást vár el hallgatóktól, s ezért pártolja az évközi kollokviumok, számonkérések rendszerét. Haendel a korabeli jogász tantervet jónak tartja, és szerinte az előadásoknak nem kell a teljes tananyagot áttekíteniük: „*Az ifjúságnak a tudományos mélyszántásból kell próbákat kapnia az előadásokon; kedvet és lelkesedést kell merítenie azokból a tárgyról, iránt,*

<sup>52</sup> VARGA, *A Debreceni Tudományegyetem...*, 318.

<sup>53</sup> A Kari Tanács 1924. április 20-i üléséhez csatolt irat. KT-jegyzőkönyv 11. kötet.

<sup>54</sup> A nyilatkozat e jelentőségére Kerepeszki Róbert hívta fel a figyelmet.

egyben pedig megfelelő methodikát elsajátítania.”<sup>55</sup> Határozottan pártolja a kötelező lecelátogatás elvének tényleges megvalósítását és a „mezei jogászság” rossz gyakorlatának eltörlését. Enélkül a jogi karok csupán a „vizsgáztató fakultás” szerepét játszhatják. A kötelező jelenlét megvalósítását országosan szigorú szankciók révén arra használná fel, „*hogy kevesebb és jobb jogi utánpótlás legyen*”. Nem tartja megkerülhetőnek a kötelező kollokviumok elvárását sem, mivel a „*mi ifjúságunk a szabadsággal sokszor visszaél [...] Azért jó, ha sűrűbben ellenőrzik s ennek egyik hathatós eszköze a minden félévben tartandó kollokvium, melynek ismételt sikertelensége esetén az illető félév elvész*”. Az esetleges reformnak azonban elsősorban a vizsgarendszert kell átalakítania: „*A baj igazi gyökerét s így a reform magvát is, a vizsgákban kell keresni*.” A vizsgákon „*kifogástalan, alapos készültséget*” kell megkívánni. A jogász doktorok jelentős része utóbb megbukik az ügyvédi vizsgán, a bíróságok és hivatalok elégedetlenek a jogászok felkészültségével, mivel a vizsgák, a három alapvizsga és a három szigorlat, valamint az államvizsgák „*túl könnyűek*”. Emellett elterjedt a „zárt”, vagyis nem nyilvános és csupán egy professzor előtt zajló szigorlatok szokása, valamint a professzorok szokásos kérdéseire szükséges válaszok begyakorlására specializálódott, üzleti vállalkozássá vált „jogi szanatóriumok” rendszere, amelyek egész tárgyakat 20-25 oldalas, „sűrített” jegyzetbe összefoglalva biztosítják az „átcsúszás” lehetőségét. Ennek ellenszere az lehet, ha a tanár is készül a vizsgára, és hagyja, hogy a vizsgázó egy-egy kérdésről hosszabb ideig értekezzen, mivel erre a kompendiumok alapján készülő diák nem lesz képes. A vizsgák reformja egyik alapkérdésének tekinti a vizsgadíjak rendszerét, ami az „*egész vonalon eltörleendő*”, s ezzel a tanárok közvetlen anyagi érdekeltsége is megszüntethető: „*[a] hallgató ne fizesse a professzort, mint ma történik, még közvetve sem*.” A legfontosabbnak azt tartja, hogy a vizsgákról csak igazi tudással bírók kerülhessenek ki.<sup>56</sup>

### *A politikus politikatanár*

Már az eddigiekből is nyilvánvaló lehet, hogy Haendel Vilmos, a tanár személyisége és sorsa elválaszthatatlan a politikus Haendeltől. A két én egybekapcsolódott, egymás nélkül elképzelhetetlen. Politikai nézetei meghatározták tanári és tudósi munkásságát és – mint látni fogjuk – bizonyos értelemben rektori tevékenységét is.

<sup>55</sup> Szepesváraljai HAENDEL Vilmos, „A jogi oktatás reformjához I.”, *Előrs*, 2. sz. (1929): 9–10.

<sup>56</sup> Szepesváraljai HAENDEL Vilmos, „A jogi oktatás reformjához II.”, *Előrs*, 3. sz. (1929): 9–10. Haendel hasonló gondolatokat fejt ki Molnár Kálmán pécsi professzor *Néhány szó a jogi oktatás reformjához* című röpiratának felvetéseire reagáló levelében. Itt is szól arról, hogy a titkos vizsgák, a zárt szigorlatok, valamint a négy szemközti kollokviumok idézték elő a vizsgák színvonalának hihetetlen mértékű süllyedését, és kifejti, hogy a „*diplomagyárak fennállásának, a jogi szanatóriumok virágzásának, az absolut tudatlan jelöltek átbocsátásának, a diplomás pályák elproletárosodásának eredő oka tulajdonképpen a tanári pénzvágy*.” Haendel Molnár Kálmánhoz címzett 1932-es levelét ismerteti SCHWEITZER, „*A tisztességes...*”, 151–152. Vö. Molnár Kálmán: *Néhány szó a jogi oktatás reformjához* (Pécs, 1932).

Haendel politikai meggyőződésére a Monarchia fennállása alatt a „*negyvennyolcas*” elvek nyomták rá bélyegüket, a kiegyezésben megvalósultnál függetlenebb Magyarországra vágyott. Tisza Istvánról elmondott – már idézett – 1942. április 22-én tartott emlékbeszédében „*negyvennyolcassága*” alapjairól így beszélt:

„Több mint száz évig a Pragmatica Sanctiót nem tudták, hogy kelljen végrehajtani. [...] A Pragmatica Sanctio végrehajtását a negyvennyolcasok külön apparátussal, a hatvanhetesek közös apparátussal akarták megcselekedni. [...] A negyvennyolcas rendelkezés egy elvi alapon nyugodott. Külön apparátussal szolgálni a Pragmatica Sanctio ügyét. Külön külügy, külön hadsereggel és evvel a külön külüggyel, külön hadsereggel éppúgy fogjuk szolgálhatni a nagy közös ügyet az együttes biztonságnak együttes erővel való védelmét, mint hogyha egységes apparátussal egységes közös hadsereggel szolgáljuk.”<sup>57</sup>

Ezekből a fejtegetésekből is látszik, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt – amelynek 1910-ben tagja lett<sup>58</sup> – a közös ügyek, a dualizmus ellen foglalt állást, de a perszonálunió alapjára helyezkedett, s nem ragaszkodott a Habsburg uralom felszámolásához.<sup>59</sup> Az I. világháború előtti két évtizedben – vagyis Haendel fiatalabb korában – a Függetlenségi és 48-as Párt jelentős változásokon ment át: az 1884-ben létrejött liberális ellenzéki párt egyre inkább közeledett a kiegyezés elfogadásához, s a századfordulón egyre konzervatívabb irányt vett a függetlenségi gondolat eltorzulása és a soknemzetiségű Magyarország fenntartásának eszméje miatt. A párt szakadásokkal és újraegyesülésekkel tarkított történetében Haendel – későbbi nyilatkozatai és magatartása alapján – valahol a párt konzervatív, Apponyi Albert által vezetett szárnyán helyezkedhetett el.<sup>60</sup>

Trianon után azonban egyértelműen jobbra tolódást lehet megfigyelni nála. Az ország szétesésének sokkja, a Tanácsköztársaság alatt átélt megpróbáltatások jelentősen hozzájárultak jobboldali radikalizmusa felfakadásához, s a keresztény-fajvédelem irányába vitték el gondolkodását.<sup>61</sup> Előbb a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának volt debreceni elnöke.<sup>62</sup> Emellett hosszabb-rövidebb ideig elnöke volt a magyar Revíziós Ligának<sup>63</sup> és a debreceni Frontharcos (majd Tűzharcos) főcsoportnak.<sup>64</sup>

<sup>57</sup> *Évkönyv és Almanach*, 1941–42, 92–100. passim.

<sup>58</sup> *Magyarország*, 1910. január 30., 5.

<sup>59</sup> A 67-esek és 48-asok ellentétere röviden lásd ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században* (Budapest, 2000), 69–72.

<sup>60</sup> A párt korai történetére vö. *Magyarország története 1848–1890*, szerk. Kovács Endre (Budapest, 1979), 1227–1232.

<sup>61</sup> Még 1943-ban is így beszélt: „*Sokszor állottam az előtt az íróasztal előtt, ahol az aláírás történt. 1920. június 4. Mindig emlékezetes nap lesz, amíg magyar élni fog. [...] Trianon ma is fennáll [...]*” Vö. *Évkönyv*, 1942–43, 56.

<sup>62</sup> *Nemzeti Ujság*, 1920. május 14., 4. A tisztséget 1921 májusáig töltötte be. Utódja az akkor népjóléti miniszteri tisztelet betöltő Bernolák Nándor lett. *Egyetértés*, 1921. május 24., 5.

<sup>63</sup> A debreceni csoport 1932 márciusában alakult meg Haendel elnökletével. *Debreceni Ujság*, 1932. március 22., 2.

<sup>64</sup> *Debreceni Képes Kalendarium* (1942), 72., *Évkönyv és Almanach*, 1935–36, 458. Elnökké választásáról tudósít a *Függetlenség*, 1934. február 6., 6. Ekkor szolgálaton kívüli századosi rangban volt. *Kis Ujság*,

Haendelt 1922 decemberében megválasztották az az év októberében zászlót bontó Községi Párt elnökének is.<sup>65</sup> Ez a párt, melynek tevékenysége elsősorban a képviselő- és a törvényhatósági választásokra korlátozódott, azt a célt tűzte ki maga elé, „*hogy a város keresztyén társadalmának legjobbait politikai pártállásra tekintet nélkül erős táborba szervezze*”. Programjával biztosítani kívánta a magyar faj feltétlen érvényesülését, vezetését és uralmát a város kormányzatának minden ágában.<sup>66</sup> Haendel valószínűleg e párt színeiben, az egyesített jobboldal jelöltjeként vett részt a nemzetgyűlési pótválasztáson, midőn a 8400 választópolgárt számláló debreceni III. választókerületben Jánosi Zoltán mandátumának megsemmisítésével 1923-ban megürült a nemzetgyűlési képviselői hely. Három jelölt indult: Nagy Vince, a Károlyi-kormány volt belügyminisztere, a Kossuthpárt, valamint a polgári és a szociáldemokrata (októbrista) ellenzék jelöltje, ifj. Magoss György, pártonkívüli, közgazdasági programmal fellépő liberális jelölt és Haendel Vilmos, a fajvédők tábora és a Keresztény Nemzeti Liga támogatásával, „*Gömbös–Wolff párti*” programmal.<sup>67</sup> A választást 1924. január 28–29-én ejtették meg, s egyik jelölt sem szerzett abszolút többséget.<sup>68</sup> A választás eredményét a debreceni központi választmány erre vonatkozó hatáskör nélkül megsemmisítette, de Rakovszky belügyminiszter ezt törölte, így nem új választást, hanem Haendel és Nagy között pótválasztást írtak ki.<sup>69</sup> Időközben Magoss György visszalépett<sup>70</sup>, és hívei jelentős részéről azt feltételezték, hogy Haendel mellé állnak majd.<sup>71</sup> Heves sajtó- és választási kampány után,<sup>72</sup> február 17-én zajlott le a pótválasztás, amelyen Nagy Vince csaknem 600 szavazattal többet szerzett, ezáltal ő ülhetett be a nemzetgyűlés padjába.<sup>73</sup>

1934. február 16., 7. 1932 januárjában a debreceni forntharcosok új otthonának avatása alkalmával beszédet mondott „*Nagymagyarország tragikus elbukásának történelmi okairól.*” Vö. *Debreceni Ujság*, 1932. január 24., 3.

<sup>65</sup> *Nemzeti Ujság*, 1922. november 29., 3; *Új Barázda*, 1922. december 22., 1.

<sup>66</sup> *Debrecen története öt kötetben*, 4, *Debrecen története 1919–1944*, szerk., TOKODY Gyula (Debrecen, 1986), 211.

<sup>67</sup> *Egyetértés*, 1923. július 15., 1; Uo., 1924. január 12., 1; A programbeszédeket ismerteti *Világ* 1922. január 22., 3–4.

<sup>68</sup> Nagy Vince 3213, Haendel 1925, Magoss 1837 szavazatot kapott. *Budapesti Hirlap*, 1924. január 31., 2; HUBAI László, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000, II. kötet. Választókerületi adattár* (Budapest, 2001), 53.

<sup>69</sup> *Világ*, 1924. február 2., 4; *Szózat*, 1924. február 7., 3.

<sup>70</sup> *Az Est*, 1924. február 5., 3.

<sup>71</sup> *Szózat*, 1924. február 8., 3.

<sup>72</sup> *Szózat*, 1924. február 14, 3; *Világ*, 1924. február 15., 3. Mutatják Haendel megítélését a város közvéleményének egy része körében, az ellenfél politikai röpirataiban megfogalmazottak: „*Nem szavazhattok [...] Haendel Vilmosra, az ébredők, a fajvédők [...] Héjjas Iván és Gömbös Gyula jelöltjére [...], nem akarhatjátok, hogy az országrombolók, az orgyilkosok támogatói beszennyezzék Debrecen demokrata érületét.*” Idézi *Debrecen története*, 209.

<sup>73</sup> Haendel 3244, míg Nagy 3833 szavazatot kapott. *Budapesti Hirlap*, 1924. február 19., 2; *Magyarság*, 1924. február 19., 3; HUBAI, *Magyarország...*, 53; Haendel pártja a választások megsemmisítését akarta kérni az első választás formai hibái miatt (*Magyarság*, 1924. február 22., 4.), s a nemzetgyűlésben is petíciót adtak be a mandátum ellen. *Világ*, 1924. március 1., 2; Még másfél év múlva is ezen rágódtak a jogászok, de végül is Nagy mandátumát végleg igazolták. *Ujság*, 1925. február 28., 2.; *Uj Nemzedék*, 1925. március 28., 3.

Az e fiasköval végződött politikai szerepvállalása is mutatja, hogy a debreceni politika-professzor a '20-as évek elejétől a fajvédőkhöz közeledett. A fajvédők a '20-as évek végén erőtlenné és elégtelenné ítélték a revizionizmus klebelsbergi koncepcióját,<sup>74</sup> amellet hogy nézeteiknek jelentős antiszemita tartalma is volt.<sup>75</sup> Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső (valamint az ekkor holdudvarukba tartozó Haendel) az *Előőr*sben az addiginál sokkal agresszívabb külpolitikát követeltek a revízió érdekében. Ebben a szellemben befolyásolták az egyetemi ifjúságot is, melyek jó része a bajtársi testületek révén közel került a fajvédő és irredenta eszmékhez.<sup>76</sup>

Haendel – mai szemmel nézve – meglehetősen kétes (és a szó szoros értelmében véve viszonylag rövid) politikusi pályafutását értékelve meg kell azonban említenünk, hogy az egyetemen voltak Haendelnél szélsőségesebben jobboldali tanárok is, mint például Huss Richárd bölcsészkar<sup>77</sup> vagy Csilléry András orvoskari professzorok.

### *A közéleti szereplő*

1918-as megalakulása után 1932-ig Haendel elnöke volt az Arany János Társaságnak.<sup>78</sup> Ennél fontosabb volt, hogy 1920 júniusától<sup>79</sup> a második háború végéig elnöke volt az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga debreceni főcsoportjának. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga helyi szervezete a '20–30-as években Debrecen meghatározó társadalmi egyesülete volt, melynek munkájában a városi elit szinte valamennyi tagja tevékenyen részt vett.<sup>80</sup> A gyakori vitaestek mellett az egyesület rendszeresen állást foglalt nagyobb

<sup>74</sup> UJVÁRY GÁBOR, „Egy európai formátumú államférfi” – Klebelsberg Kuno (1875–1932), Sziluett. Korszak-történelmi életrajzok (Pécs, 2014), 64., 104.

<sup>75</sup> KLEBELSBERG KUNO, *Neonacionalizmus*, Budapest, 1928. Vö. BALOGH SÁNDOR, „Klebelsberg és a magyar »neonacionalizmus«”, *Valóság*, (1959/3).

<sup>76</sup> PÁNDI ILONA, *Osztályok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában* (Budapest, 1966), 151.

<sup>77</sup> Vö. KEREPESZKI RÓBERT, „Debrecen és a Volksbund: Adalékok a debreceni Volksbund megalakulásának körülményeihez”, *Múltunk* 52, 4. sz. (2007): 255–281.

<sup>78</sup> Az 1918 decemberében alapított társaság alapszabályban rögzített célja művészeti és tudományos összejövetelek, társas előadások rendezése, pályatételek kitzzése és művek kiadása volt. 1932-ig létezett, mikor is vagyona a Nemzeti Liga debreceni csoportjához került. URI SÁNDORNÉ, *Debrecen város egyesületi katasztere 1833–2001 között*, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 28 (Debrecen, 2002), 33. A *Debreceni Képes Kalendarium* 1942-es visszatekintésében a társaságot a tanácskormány alatt Tiszántúlon tevékenykedő „ellenforradalmi csoportnak” titulálta. *Debreceni Képes Kalendarium* (1942): 72.

<sup>79</sup> *Egyetértés*, 1920. június 22., 2.

<sup>80</sup> KEREPESZKI RÓBERT, „Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939)”, *Századok* 142, 1. sz. (2008): 102. A Liga „[i]smert debreceni »ébredők« irányításával folytatta irredenta és fajvédő tevékenységét. A Liga fórumul szolgált az országos és helyi jobboldali demonstrációkhoz, valamint az egységes keresztény nemzeti sajtó megteremtésének követeléséhez.” Vö. *Debrecen története*, 213. Ez teljesen megfelel a Haendel által akkoriban a nemzetietlen sajtóról hirdetett nézeteknek: „A »közvéleményt« az 57 % nyomdatulajdonos – a 42,4 % zsidó hírlapíró – a 26,2 % zsidó író és művész »gyártja«, irányítja Magyarországon.” Vö. HAENDEL VILMOS, *A nemzetiségek: Politikai tanulmány* (Debrecen, 1928), 77.



érdeklődésre számot tartó kül- és belpolitikai kérdések és helyi események kapcsán,<sup>81</sup> művészeti és tudományos előadásokat rendezett,<sup>82</sup> illetve alkalmanként jótékony akciókat is szervezett.<sup>83</sup> Legfontosabb célja azonban Trianon revíziója volt,<sup>84</sup> de emellett gondot fordítottak az ifjúság magyar keresztény szellemű támogatására is.<sup>85</sup> A Nemzeti Liga az 1928. októberi jobboldali diákzavargások idején pl. szolidaritást vállalt a rendőrség által megfékezett diákság mozgalmával. A jobboldali egyetemi hallgatók bajtársi egyesületeink tagjai a húszas években tanáraik – köztük állítólag Haendel Vilmos<sup>86</sup> – biztatására ismételtelen megakadályozták a zsidó hallgatók részvételét az egyetemi oktatásban. Ezek az eszmék és törekvések eszkalálódtak aztán 1928 októberében, s ezek az egyetem ideiglenes bezárását is magukkal hozták.<sup>87</sup> A Liga az 1932-es diákmozgalmak idején is a zsidó hallgatók és a liberális sajtó provokációjára hivatkozva követelte „*a numerus clausus törvény eredeti formájában való visszaállítását*”.<sup>88</sup>

<sup>81</sup> Talán a legnevezetesebb ezek közül az egyesületnek az a levele volt, amelyet 1936 decemberében Hitler kancellárnak, Göbbels és Göring birodalmi minisztereknek és a német követnek címeztek, és amelyben sérelmezték Alfred Rosenbergnak a magyar irredenta törekvéseket leértékelő sajtóbeli megnyilvánulásait. A levél foglalkozott a Magyarországot ért támadásokkal, és hangoztatta, hogy a revízió kérdése Magyarország létkérdése és él „*itt pártkülönbség nélkül az a felfogás, hogy a revízió barátja nekünk is barátunk s aki ellensége az nekünk is halálos ellenségünk, mert élni csak a régi határaink között lehet. Lehetetlen, hogy a germán gondolkodásmód az utóbbi időben tökéletesen megváltozott volna*”. „*Meg vagyunk róla győződve – végződött a levél –, hogy az igazi német közvélemény nem zárkozzhatik el revíziós ügyünk támogatásától és Rosenberg a maga véleményével elszigetelve marad.*” Vö. MTI, *Ki nem adott közlemények*, 1936. december 14. (1887) [https://library.hungaricana.hu/en/view/KinemadottKozlemenyek\\_1936\\_04\\_12/?pg=290&layout=s](https://library.hungaricana.hu/en/view/KinemadottKozlemenyek_1936_04_12/?pg=290&layout=s) Hozzáférés: 2020.03.19. Haendel németekkel szembeni erendendő rokonszenvéről ír KEREPESZKI, „Debrecen és a Volksbund...”, 269–270.

<sup>82</sup> Haendel maga is többször tartott előadást, pl. 1932-ben az első világháborús bűvárnaszád háborúról, igazolva a németek stratégiáját; 1941-ben Szent István állameszméjéről. Vö. *Debreceni Ujság*, 1932. december 17., 3; *Debreceni Ujság-Hajdúföld*, 1941. március 28., 3.

<sup>83</sup> Ezzel a tevékenységgel volt kapcsolatos egy országos figyelmet is kapó korai botrány: 1921 karácsonyán Haendel akaratóból a Liga visszautasította a korábban a Liga által felkért zsidó származású kereskedők adományait, mivel „*az akcióval nem egyeztethető össze az, hogy abban a zsidók is részt vegyenek*”. *Világ*, december 21.

<sup>84</sup> Haendel elnöki beszédei is gyakran ezen témák körül forogtak. Vö. 1929. december 17., 1–2; Egyik ezzel kapcsolatos cikke: HAENDEL Vilmos, „A nemzet adóssága”, *Magyarság*, 1930. május 18., 12.

<sup>85</sup> Egyik előadásában 1932-ben 10 000, állás nélkül tengődő jogi doktorról beszélt. *Debreceni Ujság*, 1932. február 28. A liga 1927 februárjában székházat kapott Debrecenben. Ez alkalommal Haendel arcképét is leleplezték. *Új Barázda*, 1927. február 10., 4.

<sup>86</sup> A numerus clausussal kapcsolatos álláspontjára vö. KT-jegyzőkönyv 12. kötet, 1924. szeptember 23., 72. sz.: „*Dr. Haendel Vilmos jegyzőkönyvbe foglalni kéri azt az elvi álláspontját, mely szerint új zsidó hallgatók felvétele mindaddig nem lehetséges, amíg a jogi karon összesen több zsidó hallgató van mint a numerus clausus törvényben megállapított kontingens.*”

<sup>87</sup> *Debrecen története*, 213; KEREPESZKI Róbert, „A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben”, *Múltunk* 50, 4. sz. (2005): 43–75.

<sup>88</sup> *Debreceni Ujság*, 1932. november 22., 2. A Liga rokonszenvenvel szemlélte azokat az antiszemita diákzavargásokat, amelyek a 1930-as évek elején szinte minden év őszén ugyanolyan „forogatókönyvvel” zajlottak le az egyetemen. Ezekre országos vonatkozásokat is említve vö. KEREPESZKI Róbert, *A Turul Szövetség 1919–1945: Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban* (Máriabesnyő, 2012), 157–191.

A teljes személyiségkép felvázolásához meg kell még említeni, hogy Haendel 1920-tól másfél évtizeden át a debreceni ágostai evangélikus egyházkerület felügyelője volt,<sup>89</sup> majd 1923-ban a tiszavidéki evangélikus egyházmegye felügyelője lett,<sup>90</sup> és volt a tiszántúli ágostai evangélikus egyházmegye világi elnöke is.<sup>91</sup>

Professzorsága mellett vezetője volt több gazdasági vállalkozásnak.<sup>92</sup> A '10-es évek végétől 15 éven át virilisként tagja volt a debreceni törvényhatósági bizottságnak<sup>93</sup> és az üléseken többször, mint az „ébredők” vezére szerepelt. Ezen fellépései közül talán három nevezetesebb érdemel kiemelés. 1923 októberében Haendel kartársa, Szentpéteri Kun Béla, aki maga is a törvényhatósági bizottság tagja volt, indítványozta, hogy a konszolidációban szerzett érdemei elismerésül a város közgyűlése üdvözlje és biztosítsa bizalmáról és támogatásáról gróf Bethlen István miniszterelnököt. Haendel – utóbb nagy felzúdulást kiváltó – felszólalásában arra kérte a bizottság közgyűlését, hogy a javaslatot „*ne szavazza meg, mert lehetetlen glorifikálni ilyen határozatokkal a politikai renegációt*”. A közgyűlés nagy éljenzéssel fogadta el az eredeti indítványt.<sup>94</sup> 1924 végén a város közgyűlése – hasonlóan a többi felekezeti és állami középiskolákhoz – tízezer korona építési segílyt szavazott meg az izraelita reálgimnáziumnak is. Ez ellen Haendel és két törvényhatósági bizottsági tagtársa fellebbezést nyújtott be a belügyminiszterhez, aki kilenc hónapnyi gondolkodás után a város határozatát megsemmisítette. A város közgyűlése azonban új szavazással ragaszkodott az eredeti határozat fenntartásához, mivel az „*jogos, méltányos és törvényszerű*”.<sup>95</sup> 1926-ban a város törvényhatósága a nehéz helyzetben lévő Csokonai Színház megsegítését egy új filmszínház bevételeiből kívánta megoldani, de a miniszter azt nem engedélyezte, hanem egy már létező üzem megvételét ajánlotta a városnak. Haendel és elvbarátai ellenálltak a már létező két – az „ébredők-fajvédők” (ÉME) holdudvarába tartozó és prosperáló – mozi egyike – város

<sup>89</sup> *Egyetértés*, 1920. október 13., 3. Utódját 1936-ban iktatták be. *Pesti Napló*, 1936. szeptember 30., 12.

<sup>90</sup> Beiktatására 1923. szeptember 5-én került sor. *Nyírvidek*, 1923. szeptember 6., 1; *Egyetértés*, 1923. szeptember 2., 5; *Magyarság*, 1923. szeptember 7., 6.

<sup>91</sup> Tisztétől 1933 végi újjavaslatása ellenére visszalépett. *Szabolcsi Hírlap*, 1933. december 14., 2; *Szabolcsi Hírlap*, 1934. január 19., 6.

<sup>92</sup> 1925-ben az Első Keresztény Biztosító Intézet r.t. alelnöke, a '40-es évek elején elnöke volt, és közreműködött abban, hogy az intézmény 500 pengő adományt ítéljen oda a Debreceni Tudományegyetem Joghallgatóinak Segítő Egyesülete részére. KT-jegyzőkönyv 29. kötet, 1942. április 28. 422. sz. és 1942. október 14. 77. sz. Ugyanezt tette (betegszabadsága alatt) 700 pengő erejéig 1944 márciusában is. KT-jegyzőkönyv 31. kötet, 1944. március 24. 285. sz. Vö. *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–1926 évre*, szerk. KALLÓS János (Budapest, 1925), 698.

<sup>93</sup> Az üléseken való részvételéről 1921, 1922, 1926 és 1928-ból vannak adatok. Vö. Debreceni szabad királyi város törvényhatósági bizottsági közgyűlésének jegyzőkönyvei 1921-es évről. VI. évfolyam; ... 1922-es évről. VII. évfolyam; ... 1928-as évről. XIII. évfolyam. A virilisek listáján 1921-ben, 1923-ban és 1929-ben szerepel. Vö. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár iratai*, XXI. 505/a 107. A Törvényhatósági bizottság névsora 1861–1938. Az adatokért köszönet Varga Norbertnek. Vö. még *Egyetértés*, 1919. július 17., 3.

<sup>94</sup> *Egyetértés*, 1923. október 20., 8.

<sup>95</sup> *Ujság*, 1925. október 17., 9; *Világ*, 1925. szeptember 26., 4; *Pesti Napló*, 1925. október 24., 9; *Városok Lapja*, 1925. november 15. 196.

számára való – eladásának. Mindez azért történt, hogy kikényszerítsék a színház akkori igazgatójának eltávolítását.<sup>96</sup>

Rendkívül népszerű volt, mint a legkülönbözőbb témakörök előadója város és ország-szerte. A húszas évek elején a Népszerű Főiskolai Tanfolyam rendezőbizottságának is tagja volt, amellel, hogy előadásokat tartott már a '10-es években is.<sup>97</sup> Szívesen beszélt nem szakmai közönségnek is, mint azt például 1938/39-ben tette, mikor a nemzetiségi területeinkről,<sup>98</sup> hadtörténeti és harcászati kérdésekről, a nőkérdéséről tartott előadásokat különböző szervezetek rendezésében és felkérésére.<sup>99</sup> Közéleti funkcióiból adódóan is számtalan beszéd és előadás fűződött a nevéhez. Továbbá sok újságcikket írt az országvesztésről,<sup>100</sup> a nemzetiségi kérdéssről, a jogi oktatás reformjáról és ifjúságpolitikai problémákról, sőt a szépirodalom terén is próbálkozott, hisz regénye is jelent meg.<sup>101</sup>

Kitüntetései között a *Signum Laudis* (kardokkal), a Károly csapatkereszt és az 50. (1898) és 60. (1908) éves jubileumi emlékérem szerepelt. 1941 szeptemberében a Nemzetvédelmi Kereszttel is kitüntették.<sup>102</sup>

### *A rektori év, és ami utána következett*

Haendel Vilmost a debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem 1942. június 15-i rectorválasztó ülése választotta meg az egyetem Rector Magnificusává.<sup>103</sup>

Rektori működése az egyetemi tanárok körében – állítólag – nem váltott ki teljes meglepetést. A bölcsészkar már rektorsága első hónapjaiban elégedetlenségének adott

<sup>96</sup> *Pesti Napló*, 1926. május 26., 14; *Esti Kurir*, 1926. május 27., 6; *Népszava*, 1926. május 28., 12.

<sup>97</sup> A „*Praëmatica Sanctio*”-ról: *Három előadás*, Népszerű Főiskolai Tanfolyam, 1913/14, V. syllabus (Debrecen, 1914).

<sup>98</sup> Így 1929. február 18-án a Keresztény Nemzeti Liga ülésén a nemzetiségi kérdéssről beszélt. Vö. *Hajdúföld*, 1929. február 17.

<sup>99</sup> *Évkönyv és Almanach*, 1938–39, 159.

<sup>100</sup> HAENDEL Vilmos, „Önérték nélkül...”, *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. december 25., 1–2.

<sup>101</sup> *Debreceni Képes Kalendárium* (1942), 72. A regény címe: *Mese a boldogságról*, Regény (Debrecen, 1913), 167.

<sup>102</sup> KT-jegyzőkönyv 29. kötet, 1941. szeptember 26. 72. sz.

<sup>103</sup> A kari sorrend szerint az elektorok a jog- és államtudományi kar nyilvános rendes tanárai közül választhatták meg az az évi rektort. A tizenöt elektor (karonként négy-négy, egy hiányzó mellett) közül 13 Haendel Vilmost, egy Szádeczky-Kardoss Tibort és egy Bozóky Ferencet jelölte meg. A – szokásoknak megfelelően kiküldött – bizottmány felkérésére Haendel – hálásan köszönve a rectorválasztó ülés kitüntető bizalmát – elfogadta megválasztását. Vö. *Rektorválasztási-jegyzőkönyvek*, 28. sz. A vallás- és közoktatási miniszter 1942. június 30-án kelt, 89.702/942. sz. leiratával jóváhagyta megválasztását. Elődje, Kállay Kálmán az 1942. szeptember 26-án tartott tanévnyitón e szavakkal köszöntötte utódját: „Legyen Méltóságod lelke előtt a példa nagynevű edesatyjának, a magyar evangélikus lelkészi kar egykori büszkeségének az útmutatása, aki mint lelkészi főjegyző egy hatalmas egyházkerület anyagi és szellemi ügyeit tudta intézni Istenbe vetett alázatos hittel, mély bölcsességgel, krisztusi szelídséggel és keresztényi alázatossággal, ékesen és szép renddel. Meg vagyok győződve, hogy az ő nyomdokain haladva – ami a fiúnál csak természetes –, áldott és sikerekben gazdag lesz Méltóságod rektori esztendeje. Adja Isten, hogy úgy legyen!” *Évkönyv és Almanach*, 1941–42, 195.

hangot, midőn 1942. november 11-én tartott ülésén megállapította, hogy a tanév folyamán még nem volt egyetemi tanácsülés, és hivatkozva az egyetem szervezeti szabályzatára az egyetemi önkormányzat e sérelmének orvoslását kívánta.<sup>104</sup> Utánanévezve kitűnik, hogy rektori éve alatt az Egyetemi Tanácsnak kilenc rendes és három rendkívüli ülése volt, ami átlagos számnak tekinthető.<sup>105</sup>

Rektori beszámoló beszédéből, melyet a rektori hivatal átadása alkalmából tartott<sup>106</sup> az is kiderül, hogy az utókor ellenérzését némileg meghazudtolva, mégiscsak volt néhány eredménye a háború rosszra fordulása időszakában nehéz anyagi körülmények között tevékenykedő rektornak és az általa vezetett Egyetemi Tanácsnak. Haendel kezdeményezésére az *auditorium maximum*ban tanulószobát rendeztek be,<sup>107</sup> korszerűsítették a Horthy Miklósné-leánykollégiumot,<sup>108</sup> egy júliusi rendelet alapján a jog- és államtudományi karon októbertől szociális tanfolyamot szerveztek a szociális munkában résztvevők színvonalas képzése érdekében.<sup>109</sup> Ebben a tanévben avatták fel a botanikus kertben Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály szobrát.<sup>110</sup> Rektori éve jelentős eseményének tekinthető az 1943. májusi látogatása a berlini egyetemen, ahol személyében – legalábbis a jobboldali sajtó, köztük a Haendel fia által szerkesztett Magyar Élet interpretációja szerint – „Magyarország és a magyar tudományos élet kapott kiemelkedő tiszteletet”.<sup>111</sup>

Haendel egyik rektori beszédében, 1942 karácsonyán szót emelt az egyetemnek vagyoni függetlensége mellett:

„Nevezetesen szeretnők azt, hogy [...] az egyetem teljes és tökéletes vagyoni függetlenséggel rendelkezék, mint ez Angliában van, hogy a maga kutató munká-

<sup>104</sup> VARGA, *A Debreceni Tudományegyetem...*, 129.

<sup>105</sup> *Évkönyv*, 1942–43, 317.

<sup>106</sup> A beszéd szövegét csak az egyetemi évkönyv kéziratából ismerjük, mivel – valószínűleg a háborús idők miatt – a korábbi évek szokásával ellentétben 1943-ban már nem jelent meg az előző rektori év eredményeit összefoglaló évkönyv. Annak ellenére így van ez, hogy a kötet tulajdonképpen meg volt szerkesztve. A háború folyamán már nem is jelent meg több ilyen jellegű egyetemi kiadvány. Vö. *Évkönyv*, 1942–43.

<sup>107</sup> „Itt mutatok rá arra, hogy 29 év óta fennálló egyetemünkön mindenféle helyiség bőven volt, azonban olyan helyiség, ahol az ifjúság a nap bármely részében feltétlenül csendben tanulhasson, – nem volt. Ezért tartottam fontosnak, hogy az amúgy sem frekvenciát *auditorium maximum*ban tanulószobát rendeztek be. Örömmel jelenthetem, hogy a VK. Minisztérium illetékes tényezőinél e tekintetben nagy megértésre találtam s aránylag kis költséggel szíviügyemet valóra válthattam. Az ifjúság reggeltől estig meleg helyiségben, csendben és nyugalomban, felügyelet mellett tanulhat, s nem kell a városba be- és kijárással tölteni amúgy is drága idejét” – mondta Haendel rektori beszámolójában. Vö. *Évkönyv*, 1942–43, 105.

<sup>108</sup> Uo., 107. Az 50 férőhelyes (de ténylegesen 66 hallgatózó által lakott) kollégium tatarozására és bútorok vásárlására 30.000 pengőt irányzott elő az 1942-es költségvetés. Vö. *A Magyar Állam zárszámadása az 1942. évről* (Budapest, 1944), 124.

<sup>109</sup> *Évkönyv*, 1942–43, 113. Vö. 4150/1912. M. E. szám alatt az egyetemi szociális tanfolyamról. Vö. CSER János, „Felső oktatásunk és a szociális irányú szakképzés”, *Magyar Pedagógia* 52, 3–4. sz. (1943): 190–191.

<sup>110</sup> *Évkönyv*, 1942–43, 112.

<sup>111</sup> *Uj Magyarország*, 1943. március 5., 7 és március 7.; *Magyar Élet*, 1943. május 16., 4.

jának minden tekintetben megfelelhessen. Ezt jól tudják az amerikaiak is, hogy sajnos a tudomány haladása az anyagiakkal közvetlen és szoros kapcsolatban van. Másodszor feltétlen szükséges volna az, hogy teljes és tökéletes szabadság illesse azokat a kutató professzorokat, akik a négy fakultáson, mint a tudomány pionírjai dolgoznak. A hittudományi karnál szükséges ez, a jognál és az orvostudományi karon szinte egészen természetes, a negyediknél szintén. Végül megjegyezhetem azt, szükség volna arra, hogy kiegészítették a professzori kar olyan tanársegédekkel, akik nem professzori munkát végeznének, hanem csak sablonszerű előadó munkát. Maga a kutatás pedig legyen rezerválva a professzor munkájának. Mert nemcsak terjeszteni kell a tudományt, hanem szükséges, hogy először is olyan tudomány legyen, amely terjeszthető.”<sup>112</sup>

Rektorkénti megszólalásaiban ugyanakkor nyíltan hirdette revízióval kapcsolatos és háborúpárti nézeteit. Már rektori székfoglaló beszédében (1942. szeptember 6.) – támaszkodva politika-tudományi elméleteire – kifejtette:

„[...] a nép az alacsonyabb színvonal, a nemzet a magasabb színvonal. A mai politika tudománya azt mondja, hogy ha egy nép az egyetemes emberi eszméről sajátos, önálló felfogást ápol, azt saját külső erejével intézményekben megtestesíteni bírja, röviden államot tud alkotni, akkor nemzet. [...] Mivel lehet egy népnek bizonyítani, hogy nem lesz többé nép, hanem nemzet és állam, jogalany a nemzetek koncertjében? Frappáns a válasz, meg lesznek talán lepődve: a háború, nincs más, a háború. Ha jövőt akarunk, a háborút, mint mellőzhetetlen módját a jobb jövő kimunkálásának is akarnunk kell. [...] Azokat a nagy kérdéseket, amelyek körül a mostani háború forog, megoldani békés úton nem lehetett volna.”

„Az etika is azt mondja, hogy a lét legmagasabb eszményeiért folytatott harc, az igazságos harc az nem lehet etikaellenes. [...] Olyan jogi tribunált, amely a háborút helyettesíthetné, nem ismerhetünk el. Méltóztassanak mindenkit, a gyermekeket is, ez irányban befolyásolni.”<sup>113</sup>

A háború menetében bekövetkezett kedvezőtlen események hatására a német szövetség melletti kitartásra buzdított, és ezzel tulajdonképpen nyíltan kifejezte elégedetlenségét a Kállay-kormány külpolitikai irányvonalával.<sup>114</sup> Még doktoravató beszédeiben is buzdított a kitartásra, és felhívta a figyelmet – példának okáért – az orosz veszélyre:

„Ne gondolják azok, akik nem tartoznak sem a felső tízezerbe, sem a középosztályba, hogy őket egészen bizonyosan meg fogja kímélni az orosz, ha az bejön. Ugyhogy arra kérem önöket, hogyha észreveszik, hogy ilyen destruktív elemek működnek a közelükben, lépjenek fel ellenük, mert nem következhet más: vagy

<sup>112</sup> *Évkönyv*, 1942–43, 525. *Pesti Hírlap*, 1948. december 24.

<sup>113</sup> *Évkönyv*, 1942–43, 12–13.

<sup>114</sup> A Kállay-kormány szövetségesek felé való tapogatózásáról vö. *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*, szerk., JUHÁSZ Gyula (Budapest, 1978); Összefoglalóan többek között lásd ROMSICS, *Magyarország története...*, 259–260.

kitartás, vagy tarkón lövés. Tertium non datur!”<sup>115</sup> „[...] ez a háború, amely most folyik, élet-halál harc! [...] Mindnyájunk élete veszélyben van. Ha el találjuk veszíteni ezt a háborút, ezt nem élhetnők túl. Nemcsak egyszerű fogság, megcsonkítás várna ránk, hanem fizikai és erkölcsi halál.”<sup>116</sup>

Már májusi beszédeiben megjelennek azok az elmarasztaló elemek (Magyarország lagymatag hadviselése a németek oldalán, a zsidótörvények felemás végrehajtása és az ellenséggel való kacérkodás), melyeket rektori jelentését téve az új tanév elején megismételt.

Lelépő rektorként, 1943. október 2-án tartott beszéde – annak is az üdvözlések után megfogalmazott bevezető gondolatai – az utókor értékelése szerint nagy visszatevészt váltott ki mind tanártársai, mind – a hírek szerint – a hallgatók körében, akik ezután bojkottálták az előadásait, valamint a kormányzati tényezők szemében.<sup>117</sup> Annak ellenére így volt ez, hogy – mint láttuk – már rektori idejének megnyilatkozásaiban található volna kivétlenül a kulturális kormányzat.

A szokásos rektori beszámolót megelőzően „a tradícióknak megfelelően egy rövid elmefuttatást” bocsátott előre, amelyet így kezdett:

„Amikor abban a szerencsében részesültem, hogy május végén a berlini egyetem meghívására a legnagyobb porosz főiskola legszebb termében funkcionálhattam, annak végeztével egy igen előkelő úr – bizalmasan – ezt mondta: Három mondatban lehet összefoglalni azt, amit a németek kifogásolnak velünk szemben:

1. Nem adunk elég segítséget emberben é anyagban.
2. Lanyhán hajtjuk végre a zsidótörvényt.
3. Még mindig vannak köztünk, akik kacérkodnak az ellenséggel

Negyvennégy éve tanítom a politikát, nem azt a politikát, amit napi politikának hívnak, hanem a tudományos politikát. E kettő természetesen rokonságban van egymással, egyik a másokból folyik. Ha ilyen szemmel nézem ezt a kijelentést, azt hiszem – kezünket szívünkre téve – el kell ismernünk, hogy ennek az igen előkelő urnak, aki ezt velem közölte igaza volt.”<sup>118</sup>

Haendel – kifejtve véleményét a három tézissel kapcsolatban – ostorozta a magyar halogató, erőforrásokat tartalékoló hozzáállást, azt állította, hogy a zsidókérdés nincs megoldva, és zsidókkal szemben meghozott korlátozó jogszabályok nem idéztek elő számottevő változást az érintettek életében. Felhívta a figyelmet, hogy a magyarok milyen nagy hálával tartoznak német szövetségésüknek, és „ezért erkölcstelen a belső elpártolás a

<sup>115</sup> 1943. május 14-i doktoravató beszéde. Vö. *Évkönyv*, 1942–43, 539.

<sup>116</sup> 1943. május 29. Uo., 545–546.

<sup>117</sup> A beszéd inkriminált bevezető részét a Magyar Távirati Iroda által készített gyorsírói feljegyzése is megörökítette. Ilyen formában került becsatolásra az Egyetemi Tanács jegyzőkönyvébe is. ET-jegyzőkönyv, 1943/44, 60. sz Rendkívül ellenségesen foglalja össze a történéseket VARGA, *A Debreceni Tudományegyetem...*, 129.

<sup>118</sup> *Évkönyv*, 1942–43, 95.



megkötött szövetségtől, morális szempontból pedig kétségtelenül hazaárulás a magyar érdekekkel szemben”. Hangsúlyozza, hogy bővíteni kellene a hűtlenségre vonatkozó büntető jogszabályokat, vagy „*via facti kell eljárni*” azokkal szemben, akik a német szövetség feladására gondolnak, vagy ez irányba cselekednek. „*Aki csüggeteg beszédeket folytat, azt le kell kaszabolni.*” Jogászprofesszor szájából furán hangzó mondatokkal zárta beszédét:

„Lehet, hogy a jog erre nem ad módot, de másodszor nem szabad a belső front összeomlása miatt elveszíteni egy háborút. Jegyezzék meg maguknak, akiket illet, hogy sokkal szebb egy olyan ügyért akár meg is halni, amelyet reménytelennek tartunk, mint titkos reményeket táplálva, az ellenséggel kacérkodni.”<sup>119</sup>

Haendel szerencsétlenségére beszéde 1943. október 2-án – fenntartva természetesen, hogy tartalma mai felfogásunk szerint mindenképpen kifogásolható – olyan időben hangzott el, midőn az nyílt támadásnak volt tekinthető a Kállay-kormány külpolitikája ellen. Haendel alig egy héttel az előtt ostromozta vehemensen a német szövetségtől való „*erkölcstelen belső elpártolást*”, hogy október 10-én a Kállay-kormány elfogadta a nyugati szövetségesek előzetes fegyverszüneti feltételeit. Haendel tehát eleven idegre tapintott rá, és a kormány a lelépő rektorral szemben másképpen léphetett fel, mint mikor még hivatalban volt.

Az Egyetemi Tanács október 28-i rendkívüli – egyetlen napirendi pontot tárgyaló – ülésén a beszéd kapcsán Bodnár János orvosprofesszor, az 1943/44. tanév rektora, a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel (Szinyei Merse Jenővel)<sup>120</sup> folytatott személyes megbeszélésére (október 23.) hivatkozva a négy kar képviselőit Haendel prorektor beszédével kapcsolatos állásfoglalásra és határozathozatalra kérte: a felhívásra mind a négy kar<sup>121</sup> úgy nyilatkozott, hogy „*dr. Haendel Vilmos e. i. prorektornak ebbeli minőségben kifejtendő további működése iránt nincs bizalommal*”. A rektor a minisztertől és a négy

<sup>119</sup> *Évkönyv*, 1942–43, 95–97.

<sup>120</sup> Miniszter 1942. július 3-tól 1943. február 22-ig. Vö. BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai 1848–1992* (Budapest, 1992), 93. és 397. Rektori jelentésében Haendel egyébiránt rendkívül meleg hangon emlékezett meg a miniszterről, aki „*számtalanszor tanújelét adta egyetemünk iránti jóindulatának*”. Vö. *Évkönyv*, 1942–43, 114.

<sup>121</sup> A jogi kar egyhangúan a következő határozatot hozta: „*Egyetemünk folyó évi október 2-án tartott tanévnyitói közgyűlésen a lelépő rektor a lefolyt tanévre vonatkozó rectori beszámoló jelentés előtt – minden egyetemi szokástól eltérve – olyan tartalmú beszédet mondott, mely több száz főnyi hallgatóságot kínosan érintette. A Jog- és államtudományi kar tagjai valamennyien azonnal megállapították, hogy e beszéd és kivált annak több feltűnést keltő részlete a kar tagjainak véleményével ellentétben áll. A kar a nyilatkozattal eddig azért nem foglalkozott, mert a kínos hatás elhárítására szükséges lépéseket magától a prorektorától várta. Ennek eddig meg nem történte miatt egyetemünk rectorának megkeresésére a kar most már kinyilvánítja a következőket: Mivel a tudományegyetem megszentelt csarnoka, melynek falain belül csupán tudományos vagy egyetemi ügyeket érintő kérdések fejtegethetők, viszont a fent megjelölt prorectori megnyilatkozás a jövőre nézve kiszámíthatatlan következményekkel veszedelmes precedensül szolgálhat, kimondja a kar, hogy a prorektor úrnak ebbeli minőségében további működése iránt nincs bizalommal. Ezzel kapcsolatban a kar megkeresi egyetemünk tekintetes tanácsát, szíveskedjék intézkedni, hogy a szóbanforgó beszéd az Évkönyvben meg ne jelenjék.*” Vö. KT-jegyzőkönyv 31. kötet, 1943. október 27. 76. sz.

kartól nyert megbízatása alapján két ízben is felszólította – eredménytelenül –, hogy tisztségéről mondjon le, vagy kérjen szabadságot. A rektor felhívta a figyelmét, hogy ellenkezése esetén „*vehet az ügy olyan fordulatot is, hogy a felettes hatóság azt fegyelmi útra tereli, ami könnyen azzal járhat, hogy bűnvádi eljárást von maga után*”. Mivel Haendel ennek ellenére sem vált meg tiszttől, az Egyetemi Tanács egyhangúlag úgy nyilatkozott, hogy a karok által kifejezett „*bizalmatlansághoz maga is hozzájárul*”.<sup>122</sup> E nyomásra Haendel 1943. október 29-én kelt beadványában lemondott prorektori tiszteréről,<sup>123</sup> amit a miniszter tudomásul vett, s egyúttal „*megrongált egészségi állapotára*” hivatkozással november 6-án egyéves betegszabadságot engedélyezett neki.<sup>124</sup> A Haendel előadásait bojkottáló egyetemi hallgatók november 8-án visszatértek az előadásokra.<sup>125</sup> Az Egyetemi Tanács 1943. december 16-án tartott ülésén ismertetett miniszteri leirat felszólította az egyetemi tanácsot a prorektori tiszttel mielőbbi betöltésére, valamint a politikai tanszék helyettesítésének megoldására.<sup>126</sup> Prorektorra még november 12-én Bozóky Ferenc nyilvános rendes tanárt választották meg.<sup>127</sup> Februárban a politikai tanszék helyettesítésére is Bozókyt hagyta jóvá a miniszter.<sup>128</sup>

A betegszabadság kitöltésére azonban nem került sor, mert Magyarország német megszállása után az új Sztójay-kormány intézkedésére Haendel 1944. április 1-én visszakapta tanszékét.<sup>129</sup> Az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter (Antal István)<sup>130</sup> elődje határozatát hatályon kívül helyezte, és úgy nyilatkozott, hogy „*dr. Haendel Vilmos egyetemi ny. r. tanár szabadságolását folyó évi április hó 1-vel megszüntnek tekinti*”. Kéri a helyettesítés hatályon kívül helyezését is.<sup>131</sup> Haendel bizonyos körökben élvezett tekintélyére vagy személyes kapcsolataira utal, hogy még két hét sem telt el március 19. óta, és máris intézkedtek jogaiba való visszahelyezéséről.<sup>132</sup> A kari ülésen 1944.

<sup>122</sup> ET-jegyzőkönyv, 1943/44, 60. sz.

<sup>123</sup> KT-jegyzőkönyv 31. kötet, 1943. november 11. 118. sz.

<sup>124</sup> KT-jegyzőkönyv 31. kötet, 1943. november 11. Jellegetesen másképpen emlékezik egy korabeli joghallgató az eseményekre: „*1942-ben Haendel professzort a Debreceni Egyetemi Ifjúság (DEI) által szervezett bojkott hatására nyugdíjazták. A professzor ugyanis erősen szélsőjobboldali nézeteket vallott és rendületlen németbarátságot hirdetett.*” Vö. HORVÁTH, *Sötétben...*, 90. Egyértelmű a dátum eltévesztése.

<sup>125</sup> 8 *Órai Ujság*, 1943. november 7., 5.

<sup>126</sup> ET-jegyzőkönyv, 1943/44, 90. sz.

<sup>127</sup> Uo. Vö. KT-jegyzőkönyv 31. kötet, 1944. február 11. 176. sz. Az erről szóló újsághír szerint Haendelt nyugdíjazták. 8 *Órai Ujság*, 1943. november 18., 5;

<sup>128</sup> ET-jegyzőkönyv, 1943/44, 164. sz.

<sup>129</sup> *Függetlenség*, 1944. április 12., 2; *Magyar Élet*, 1943. április 12., 3. A visszahelyezésnek – az MTI jelentései szerint – még a német sajtóban is volt elismerő visszhangja. Vö. *MTI Házi tájékoztató*, 1944. április 12., 2583. sz.; *Uo.*, 1944. április 13., 2598. sz.

<sup>130</sup> Miniszter 1944. március 22-től 1944. augusztus 29-ig. Vö. BÖLÖNY, *Magyarország kormányai...*, 93. és 254.

<sup>131</sup> ET-jegyzőkönyv, 1943/44, 219. sz. Ebből azonban az iratok alapján nem lett semmi, mert 236. sz. alatt továbbra is Bozókyt jelölik meg a politika tanszék helyettesítőjének, bár „*a tanszék nem üres*”.

<sup>132</sup> Az eseményeket a hallgatóság talán másképpen élte meg: a német megszállás első napjai után „*az egyetem is kinyitotta kapuit, de a diákság új rektort kapott szepesvárnáljai Haendel Vilmos személyében... Nem kell csodálkozni azon, hogy a Sztójay-kormányzat ezt a meggőződéses németbarát professzort hozta*

május 10-én jelent meg először újra.<sup>133</sup> Persze az egyetem sem nyelte le oly könnyen a békát, és a miniszter májusi, a küszöbön álló nyugdíjazásokról jelentést kérő körlevelére válaszolva jelzik, hogy Haendel július 29-én eléri 70. életévét és ezzel a nyugdíjkorhatárt.<sup>134</sup> A miniszter júliusban kijelentette, hogy ragaszkodik a 70 éves korhatárt elért professzorok nyugalomba vonulásához.<sup>135</sup> A Kari Tanács azonban azt javasolja, hogy Haendel ugyan vonuljon nyugdíjba, de helyettesként tartsa továbbra is a politikai előadásokat,<sup>136</sup> de erre már nem került sor.<sup>137</sup> A későbbi iratokból nem derül ki, hogy a nyugdíjazás hivatalosan megtörtént-e.

### *A háborús bűnös*

A keleti országrész felszabadítása után a Haendel Vilmos név feltűnt az Ideiglenes Nemzeti Kormány által, 1945 februárjában kiadott a háborús bűnösöket felsoroló egyik első listán.<sup>138</sup> Bár nem teljesen bizonyos, valószínűleg ez az utalás a volt rektorra, és nem alább említendő fiára vonatkozik.<sup>139</sup> Egy másik korabeli névsorban is szerepelt a neve, melyre az alábbi okból kerülhetett fel valaki: „[h]áborús bűnös, mert a háború fokozottabb mértékben való folytatására és a nyilas (fasiszta) mozgalomnak segítségével szellemi tevékenységet fejtett ki.”

1945. május elején a sajtó arról adott hírt, hogy debreceni hallgatók több száz fős rögtönzött gyűlésen követelték, hogy az egyetemre „visszaszivárgott” tanárokat függeszték fel ügyük kivizsgálásáig. Ennek kapcsán írták, hogy a politikai rendőrség a vissza-

---

*vissza most az örökké lázadó, rebellis debreceni egyetemi ifjúság élére*”. Vö. HORVÁTH, *Sötétben...*, 90. Az egyetemi forrásokban semmi sem igazolja azon állítást, hogy Haendelt újra rektorra nevezte volna ki valaki. Bodnár János rendszeren kitöltötte rektori idejét, és az Egyetemi Tanács jegyzőkönyveiből semmiféle „informális” nyomásgyakorlást nem lehet kiolvasni, ami igazolná azt, hogy Haendel – aki természetesen tényleg németbarát volt – bármilyen befolyást gyakorolt volna az egyetem vezetőségére. Mint a fentiekből kiténik, még a tanszékét sem kapta vissza egyértelműen.

<sup>133</sup> KT-jegyzőkönyv 31. kötet, 1944. május 10.

<sup>134</sup> ET-jegyzőkönyv, 1943/44, 229. sz.

<sup>135</sup> ET-jegyzőkönyv, 1943/44, 314. sz.

<sup>136</sup> KT-jegyzőkönyv 31. kötet, 1944. május 10. 341. sz.

<sup>137</sup> HOLLÓSI Gábor, *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története (1914–1949)*, (Debrecen, 2007), 71.

<sup>138</sup> SZÜCS László: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15. A kötet*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 28. (Budapest, 1997), 203. A Haendel név a negyedik csoportban azok között jelenik meg, akik ellen a vád a következő volt: „Intellektuális munka a nyilasok és a háború folytatása mellett.”

<sup>139</sup> Hogy a névhasználat mennyire megtévesztő volt a kortársak számára is, igazolja egy volt miskolci jogakadémiai és debreceni egyetemi joghallgató visszaemlékezésében apa és fiú személyének teljes egybemosása: „Haendel [az idősebb!] szépebbi német családból származott, korábban a Miskolci Jogakadémia tanított közjogot [...] Korábban Miskolcon a »Magyar Élet« című hetilapocska főszerkesztője is volt a jogakadémiai tanári állás mellett. Ennek a szennylapnak az irányzata az Imrédy féle csodaszarvas mozgalom volt, vagyis szélsőjobboldali”. Vö. HORVÁTH, *Sötétben...*, 90.

tért professzorok közül letartóztatta Milleker Rezső és Rugonfalvi Kiss István mellett Haendel Vilmost is.<sup>140</sup> A vonatkozó sajtóértesülések igazságtartalma talán annyiban kérdőjelezhető meg, hogy a népügyészség 1945. június 8-án, mint háborús bűnöst kerestette Haendelt, s a következő hónapban az egyetem akkori rektora is hirdetményt bocsátott ki,<sup>141</sup> „mely szerint a debreceni népügyészség felhívást bocsátott ki, hogy mind-azok, akik dr. Csilléry András és dr. Haendel Vilmos volt egyetemi tanárok nép- vagy nemzetellenes cselekedeteiről tudnak, a rendőrségnél tanuvallomástételre jelentkezzenek”.<sup>142</sup> Valószínűleg tehát Haendel ekkor nem vagy már újra nem tartózkodott Debrecenben. Ezt támasztja alá az a híradás is, hogy 1947 szeptemberében a neve ismét szerepelt a háborús bűnösöknek azon a listáján, amelyet az igazságügyminisztérium a népügyészségek közreműködésével abból a célból állított össze, hogy kiadatást érjen el a Németország amerikai megszállási övezetének parancsnokánál.<sup>143</sup>

Haendelt tehát nem felejtette el a felelősségre vonását szorgalmazó hatóság. Ezt igazolja az az 1948 januárjából származó híradás is, mely szerint a népügyészség ekkorra készítette el a vádiratot Haendel ellen, akít „mint háborús bűnöst Magyarország kikérte az angol-szász hatóságoktól, miután az uszító professzor mindeddig nem merészkedett haza”. A debreceni népbíróság ekkor arra készült, hogy a tárgyalást Haendel távollétében tartja meg,<sup>144</sup> s ez meg is történt: az ítélet tíz év börtönbüntetésre és teljes vagyonekobzásra szolt.<sup>145</sup>

### *Haendel utolsó évei Argentínában*

Bár Debrecenben már népbírósági elítélése idején halálhírét költötték,<sup>146</sup> Haendel Vilmos – nem tudjuk, milyen úton odajutva – életét Argentínában fejezte be, valószínűleg a háború lezárása után tíz évvel.

Buenos Airesban 1950-ben tagja volt az egy évvel korábban alakult és az argentinai magyarok összefogását szolgáló Mindszenty Magyar Tudományos és Kulturális Akadémiának,<sup>147</sup> majd alelnöke is lett a szervezetnek. Székfoglaló előadását 1953. május 21-én tartotta, „Köztársasági kormányrendszerek” címmel.<sup>148</sup>

<sup>140</sup> *Magyar Nemzet*, 1945. május. 4. Haendel április letartóztatásának híre egészen Kanadáig eljutott, mint azt az 1943. októberi beszédét is ismertető tudósítás mutatja. *Kanadai Magyar Munkás*, 1945. április 19.

<sup>141</sup> *Hajdú-Bihari Néplap*, 1945. június 8., 3.

<sup>142</sup> KT-jegyzőkönyv 33. kötet, 1945. július 28. 160. sz.

<sup>143</sup> *A Reggel*, 1947. szeptember 22., 2.

<sup>144</sup> *Hajdú-Bihari Néplap*, 1948. január 25., 4.

<sup>145</sup> *Szabad Nép*, 1948 április 24., 2; *Friss Ujaság*, 1948. április 24., 5.

<sup>146</sup> *Miskolci Hírlap*, 1948. április 25., 2.

<sup>147</sup> <http://lexikon.katolikus.hu/M/Mindszenty%20Magyar%20Tudományos%20és%20Kulturális%20Akadémia.html> Hozzáférés: 2020.03.19.

<sup>148</sup> *Délamerikai Magyarság*, 1953. május 12., 7.

Az 1950-es évek elején a Pázmány Péter Buenosairesi Magyar Szabadegyetemen tartott jogtudományi előadásokat.<sup>149</sup> 1952 elején magyar történelemből tartott előadásokat magántanulóknak a saját lakásán.<sup>150</sup> Élénk társadalmi életet élt az emigráns magyarok között.<sup>151</sup>

Haendel Vilmos valószínűleg Argentínában halt meg,<sup>152</sup> a közkeletű felfogás szerint 1955-ben. A korábban ottani tevékenységéről többször is megemlékező emigráns sajtóban nem lelhetők fel adatok az elhalálzásával kapcsolatban. Özvegye mindenesetre a későbbiekben Argentínában élt.

### *Családja*

Haendel Vilmos háromszor nősült, felesége Senoa (Schönoa) Mária (1879?–1939) volt,<sup>153</sup> akivel 1900. augusztus 21-én kötött házasságot.<sup>154</sup> E házasságból két gyermek született: Vilmos és Mária. Második felesége Mágori Mária volt, akivel 1941-ben kelt egybe.<sup>155</sup> Harmadik felesége dr. Ravasz Gizella volt. Gyermekei csak az első házasságból születtek. Legifjabb Vilmos szintén a jogtanári pályát választotta. 1931-től előbb rendkívüli tanárként a kereskedelmi, váltójogi és polgári törvénykezési jog előadója volt a miskolci jogakadémián, majd 1937-től rendes tanárként tevékenykedett. Ekkortól a Ferenc József Tudományegyetemen a polgári törvénykezési jog magántanára is volt.<sup>156</sup> 1940–41-től a *Miskolci Jogászélet* szerkesztője, 1943-tól főszerkesztője és az Országos Sajtótanács tagja volt.<sup>157</sup> A miskolci tanári karon belül Zsedényi Béla jobboldali ellenzékét képezte, amit mutat, hogy egy ideig a *Magyar Élet* politikai napilap főszerkesztőjeként is működött.<sup>158</sup> 1944 őszén szinte az utolsó pillanatig kitartott a jogakadémián, a szovjet megszállás elől elköltöző intézményt követte a Dunántúlra, de 1944 októberében katonai behívót kapott. Jobboldali újságíróként őt is igazolási eljárás

<sup>149</sup> *Dél Keresztje* 1952. szeptember 15., 4; *Délamerikai Magyarság* 24. évf. 1952. május 16., 1.

<sup>150</sup> *Délamerikai Magyarság*, 1952. február 12., 6.

<sup>151</sup> *Délamerikai Magyarság*, 1952. június 10., 5.

<sup>152</sup> FRICZ-MOLNÁR Péter, „Király Irén családtörténeti visszaemlékezése”, *Turul* 92, 4. sz. (2019): 180.

<sup>153</sup> A feleség apja Shenoa Aurél, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár főpénztárosa volt. Haendel két sógora szintén jogász volt. *Pesti Hírlap*, 1914. január 9., 15.

<sup>154</sup> *Budapesti Hírlap*, 1900. augusztus 21., 6.

<sup>155</sup> A Kari Tanács jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy 1941. nyár végén, 67 évesen nősült meg újból. KT-jegyzőkönyv 29. kötet, 1941. szeptember 10.

<sup>156</sup> Életére és műveire vö. *Magyar írók élete és munkái*, 4–5. Tanszéki elődje Surányi Unger Tivadar volt, aki ekkor szegedi professzori kinevezést kapott. Vö. STIPTA István, „A miskolci jogakadémia működésének második évtizede (1929–1939)”, *Borsodi Szemle*, 3. sz. (1985): 66.

<sup>157</sup> STIPTA István, „A miskolci jogakadémia működésének harmadik évtizede (1929–1939)”, *Borsodi Szemle*, 2. sz. (1987): 50. Más adatok szerint már 1939-től. Vö. BRUCKNER Győző, *A miskolci jogakadémia múltja és kultúrmunkássága 1919–1949* (Miskolc, 1996), 158.

<sup>158</sup> BRUCKNER, *A miskolci jogakadémia...*, 175.

alá akarták vonni 1945-ben, de eltűnt a hatóságok elől. Később Münchenben volt ügyvéd, és 1982-ben még élt Innsbruckban.<sup>159</sup>

### *Haendel Vilmos tudományos munkássága*

A debreceni egyetem történetének feldolgozója, Varga Zoltán szerint Haendel nem tartozott az irodalmilag termékeny tanárok közé, tudományos elmélyülésre nem mutatott hajlamot. Egyes műveiben a közjogi terminológia szabatoságának hiánya, valamint a történelmi hivatkozások hiányossága jelentkezik, ami nagy fokú felületességre vall. Ez nem egyeztethető össze a magyar felsőoktatásban elfoglalt helyzete és szaktárgya jellegével.<sup>160</sup>

Haendel műveinek olvasása közben fenti kritikai észrevételek jórészt nem igazolhatók, hiszen Haendel rendkívül pontosan alkalmazza a közjogi terminológiát és ahol kell, munkája jellegének megfelelő pontossággal használja a történelmi adatokat. Munkáiban valóban megfigyelhető néhány esetben, hogy a fogalomalkotás során költői, hangzatos megfogalmazásai a pontosság és közérthetőség rovására mennek, de a jogi fogalmaknál ez egyszer sem fordul elő.

Varga több mint ötven évvel ezelőtt megfogalmazott értékítéletét Haendel tudományos munkásságával kapcsolatban cáfolni látszik az is, hogy az utóbbi két évtizedben Haendel egyes műveinek mintegy reneszánsza, sőt inkább felfedezése figyelhető meg, melyet néhány tanulmány igazol.<sup>161</sup>

A fiatal Haendel első nagyobb lélegzetű (326 oldalas) munkája<sup>162</sup> nem tekinthető ma már másnak, mint mestere, Concha Gyöző nagyhatású *Politika* című munkája egyik fejezete részletes kibontásának. Concha 1895-ben megjelent *„Politika: Alkotmánytan”* című munkájának végén a 131. §-ban írt a parlamenti kormányzatról. Az ott megfogalmazott tézisek széles irodalmi alapokra helyeztek, nagy alapossággal megírt – bár néha túlságosan is „szájbarágós” stílusban előadott és ezért gyakran ismétlésekbe, visszautalásokba keveredő – kifejezéseként értékelhetjük Haendel fiatalkori főművét.

<sup>159</sup> Pólay Elemér professzor előadásának ezt az állítását közli STIPTA István, „Fejezetek az eperjesi, majd miskolci jogakadémia történetéből”, *A mi egyetemünk*, 1982. szeptember 27.

<sup>160</sup> VARGA, *A Debreceni Tudományegyetem...*, 128.

<sup>161</sup> PESTI Sándor, „Parlament és parlamentarizmus Magyarországon (1848–1945) I. rész”, *Politikatudományi Szemle* 10, 4. sz. (2001): 57–75; Uő., „Parlament és parlamentarizmus Magyarországon (1848–1945) II. rész”, *Politikatudományi Szemle* 11, 1–2. sz. (2002): 263–297; Uő., *Az újkori magyar parlament*, Osiris tankönyvek – Doktori mestermunkák, (Budapest, 2002), 18–23, 36–41, 53–55, 59–63, 267; SZENTE Zoltán, *Kormányzás a dualizmus korában* (Budapest, 2011), 22–23; SCHWEITZER Gábor, „Parlamentarizmus és komparatiztika. Gondolatok Haendel Vilmos: A Parlamentarizmus című kötete kapcsán”, *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 3. sz. (2015): 189–196; SZENTE Zoltán, „A jog-összehasonlítás mint legitimációs érv: Adalékok a dualizmus kori parlamentarizmus-vitákhoz”, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica*, 78 (2015): 286–294.

<sup>162</sup> HAENDEL, *A parlamentarizmus*.



Már a vizsgálendő jelenség meghatározása is erősen Concha hatását mutatja:

„Parlamentarismus alatt általában oly – kiválólag erkölcsi tényezőkön nyugvó kormányrendszert értünk, melynél fogva az állam politikai vezetése a nemzeti akarat kifejezésre juttatására legközvetlenebbül hivatott képviselői szervvel állandó összhangban, azon irányban és szellemben eszközöltetik a fejedelem (király-elnök) nevében – a formailag tőle nyert megbízás alapján – a kormány által – a mely irányt és szellemet koronként és általán a szerv a közjólétre nézve üdvösnek ítél.”<sup>163</sup>

A kor fogalomhasználatából egyértelműen kiviláglik, hogy a parlamentarizmus megjelölést Haendel és kortársai a mai köznyelvi szóhasználatnál szűkebben értelmezték. Egyértelműen szembe állították a prezidenciális rendszerekkel és a „*demokratikus formációkkal*”.<sup>164</sup>

Haendel a parlamenti kormányzat jelenségét akarja megvizsgálni empirikus, összehasonlító jelleggel, teret engedve az egyes egyedi jelenségek feltárásának és magyarázatának. Először e kormányzati rendszer kialakulási feltételeinek vizsgálatát (*Történeti rész*), majd a létező parlamentáris rendszerekben együtttható állami szervek szerepének részletes elemzését (*Elemző rész*) tűzi ki célul maga elé. A befejező, kora aktuális kérdéseire választ adó gondolatokban (*Kritikai rész*) arra az alapkérdésre keres választ, hogy „*vajjon az igazi, őszintén alkalmazott parlamentarismus megfelel-e az ember eszméjének, vajjon kedvező-e az általános szellemi és anyagi előrehaladásra s vajjon remélhető-e, hogy annak keretében még beláthatatlan időig betöltheti az állam – úgy mint az egyén – rendeltetését?*”<sup>165</sup> Az utóbbi kérdést – Haendel magállapítás szerint – az teszi indokolttá, „*hogy az utolsó emberöltő folyamán a parlamenti kormányrendszerbe vetett hit erősen megrendült*”.<sup>166</sup> Indokolt-e a bizalom megrendülése a legfejlettebb kormányzati rendszerrel szemben, igaz lehet-e, „*hogy erős valószínűség van amaz állításban, hogy a parlamentarismus a jelenlegi átmeneti alak – a demokratikus formációké ellenben a jövő?*”<sup>167</sup> E kérdés megválaszolásához a parlamenti kormányzás jelenségét minden oldalról alaposan meg kell vizsgálni, és Haendel ezt az említett három lépésben meg is teszi.

<sup>163</sup> Uo., 14. Concha sokkal világosabban határozza meg a fogalmat: „*A nemzeti élet legfejlettebb szervezete az, midőn a kormányzása parlamenti. A parlamenti kormányzat az állami főszerveknek az a viszonya, melynél fogva a fejedelem a parlament nélkül nemcsak törvényt nem alkothat, de a végrehajtó hatalom kezelőit sem választhatja a parlament akaratára való tekintet nélkül s összes fejedelmi funkcióiban tényleg, bár nem jogilag, a parlamentnek és a vele egy nézetű végrehajtó hatalomnak közreműködésétől függ.*” Vö. CONCHA Győző, *Politika, I: Alkotmánytan* (Budapest, 1895), 571–572.

<sup>164</sup> HAENDEL, *A parlamentarismus*, 13.

<sup>165</sup> Uo., 4.

<sup>166</sup> Uo.

<sup>167</sup> Uo., 13. (Kiemelés Haendeltől)

Haendel – aki munkájával a közjogtól emancipálódni kívánó politikatudományt<sup>168</sup> is előlendíteni kívánja – rendkívül széles irodalmi bázison, munkáját német, francia, angol és olasz idézetekkel dúsitva és meglehetősen sajátos magyar nyelvezettel kívánja „*elmefuttatása*” célját elérni.

Haendel eredményei csaknem mindenben egybecsengenek Concha végkövetkeztetéseivel. Mestere szerint „*az erkölcsi és jogi elem vegyülete mellett lehet a parlamentáris kormányzat a szabadság legmagasabb fokú megnyilatkozása [...]*”.<sup>169</sup> Haendel kora szintjén elérte célját, mestere tanainak részletes kifejtését. Korunk tudományos mércéjével mérve emocionális és sokszor parttalannak tűnő „*elmefuttatása*” nem kapott különösebb visszhangot a kor tudományos közvéleménye előtt, de messze elegendő volt a fiatal debreceni tanszékvezető habilitációjához és magántanári kinevezéséhez. Említett modern értelmezői kora egyik jellegzetes írásművének tekintik Haendel munkáját, amelyet új címmel, de szinte változatlan tartalommal 1920-ban újra kiadott.<sup>170</sup>

Érdekes színfolt Haendel tudományos munkásságában a Concha Győző negyvenéves tanári működése alkalmából kiadott emlékkönyvbe készített, a nemzetközi jog területére besorolható, „*Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete*” című tanulmánya.<sup>171</sup>

Emile Arnaud az 1910-es stockholmi békekonferencián mutatta be 10 címre és 145 szakaszra<sup>172</sup> osztott tervezetét „*Code international public (Code de la paix)*” címmel, amely hamarosan ismertté vált a szigorúan vett szakkörökön kívül is.<sup>173</sup>

A mai nemzetközi jogi irodalomban teljesen ignorált tervezetet részletesen és kritikusán értékelve Haendel nagyra becsülését fejezi ki Arnaud tervezetével kapcsolatban. Egyszerű nyelvezetű, világos szerkezetű javaslatában csaknem mindvégig következetesen képviseli álláspontját, bizonyosságot adva a korabeli nemzetközi jogi tudomány eredményeinek ismeretéről. Utóbbi megállapítható azonban a tervezet magyar ismertetőjéről is, aki széleskörű nyelvismeretét és a tőle tulajdonképpen távol álló tudományterület szakirodalmában való jártasságát bizonyította mestere tiszteletére írott tanulmányával.

<sup>168</sup> „*A politika világa felüli mindazon elemek tömegét, melyek a már fixirozott, vagy bizonyos fokig stabilizált rendszer körül fluctuálva, egyfelől szintén jogi szabályokká átalakulni törekuszenek, másfelől tekintet nélkül az előbbi niususna, az állami élet vérkeringését képviselik.*” Vö. HAENDEL, *A parlamentarismus*, 12.

<sup>169</sup> CONCHA, *Politika*, 575. És lentebb: „*A parlamentáris kormányzat a legtökéletesebb, de egyszersmind a legkényesebb, mert jogi és erkölcsi erőknek bonyolult összetételén nyugvó alkotmányi forma; utóbbi okoknál fogva sehol írott jog nem rendezte.*” *Uo.*, 578.

<sup>170</sup> HAENDEL Vilmos, *A parlamenti kormány (II. javított kiadás), Politikai tanulmány* (Debrecen, 1920).

<sup>171</sup> *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére* (Budapest, 1912), 95–133. A szerzőtársak legjelesebbjei Angyal Pál, Bernolák Nándor, Ereky István, Harrer Ferenc, Illés József, Kérészy Zoltán, Polner Ödön és Tomcsányi Móric voltak.

<sup>172</sup> Haendel áttekintése szerint a tervezetnek a következő szerkezetet adták: I. cím. Bevezető rész. Alapelvek; II. cím. A külügyi személyzet jogállása; III. cím. Az államterület; IV. cím. A szabad tengerre vonatkozó szabályok; V. cím. A külföldiek jogai és kötelezettségei; VI. cím. Külföldön tartózkodó polgárok védelme; VII. cím. A büntető fenségjog megállapítása; VIII. Általános emberiségi érdekek kötelező ápolása; IX. A nemzetközi kötelmi jog bizonyos alapelvei; X. cím. A konfliktusok megoldása. HAENDEL Vilmos, „*Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete*”, in *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére* (Budapest, 1912), 95–133.

<sup>173</sup> *Revue Générale de Droit International* (1900), 530.

Haendel legfontosabb közjogi munkájának tekinthető a viszonylag fiatalon, a Debreceni Jogakadémia dékánjaként, 1912-ben készített szakvéleménye a választójog reformja tárgyában.

Történt, hogy a Khuen-Héderváry gróf vezette második kormány – felhasználva az 1911 januárjában végbement általános népszámlálás adatait – jelentős előkészületeket tett egy választójogi törvényjavaslat megszövegezésére,<sup>174</sup> és 1911 nyarán akciót kezdeményezett abból a célból, hogy megismerje az „ország tudományos és gyakorlati szakkörének a választói jog reformjára vonatkozó véleményét és óhaját”. Több társadalmi szervezet mellett felkérte a két egyetem (Budapest, Kolozsvár) jog- és államtudományi karát, valamint az összes jogakadémiát, hogy a választói jog alapvető kérdéseiben nyilvánítsanak véleményt.

A Debreceni Kollégium jog- és államtudományi karát – amely magát, mint Debreceni Jogakadémia definiálta – 1912 augusztusában kérte föl a belügyminiszter választójogi szakvéleményének beterjesztésére. A kar nevében az az évi dékán, Haendel Vilmos készítette el a kar álláspontját megtestesítő 40 oldalas szakvéleményt.<sup>175</sup> A három fejezetre tagolódó mű, amely a tudományos igazságból és a magyarság érdekében indult ki, a választójog kiterjesztésének mértékével, a szavazás módjával és a választási eljárással kapcsolatban fogalmaz meg szempontokat.

A munka fogadatásáról semmit sem tudunk, de Khuen-Héderváry utódja, a törvényjavaslatot végül beterjesztő Lukács László az általános indokolásban így nyilatkozott: a beérkezett véleményeket „a törvényjavaslat kidolgozásánál megfontolás tárgyává tettem, némelyiket közülük fel is használtam”.<sup>176</sup> A törvénytövege és a jogakadémiai szakvélemény összehasonlítása igazolja is ezt. De talán éppen a legfontosabb, Haendel által hangsúlyozott kérdésben a törvény nem osztotta a debreceni jogakadémia dékánjának álláspontját. A törvényjavaslat ugyanis nem írja elő – több ilyen tárgyú vélemény ellenére – a magyar nyelven való írni-olvasni tudás követelményét. „Az ezeréves magyar állam tradíciója egyáltalán nem ismeri az állami nyelv tudásán alapuló előjogokat.”<sup>177</sup>

A törvénytervezet 1912 decemberére készült el, s a kormány még abban a hónapban elfogadta. Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1913. XIV. tc.-et az országgyűlés 1913. áprilisában fogadta el, s az uralkodó 1913. április 30-án szentesítette.

A dualizmus folyamán – köztudomásúan – 1910-ben tartották az utolsó képviselőválasztásokat, emiatt tehát az 1913. évi törvénynek legfeljebb csak közjogi vagy jogtörténeti jelentősége van. Ugyanakkor azonban ez a törvény több vonatkozásban mintául szolgált a két világháború között megalkotott választási szabályok számára, és

<sup>174</sup> PÖLÖSKEI Ferenc, *A magyar parlamentarizmus a századfordulón* (Budapest, 2001), 203.; Uő., *Tisza István* (Budapest, 1985), 167–168.

<sup>175</sup> *Szakvélemény a választójog reformja tárgyában*, A Debreceni Jogakadémia tanári kara megbízásából írta és fölterjesztette HAENDEL Vilmos (Debrecen, 1912).

<sup>176</sup> *1913. XIV. törvény-czikk: Általános indokolás*, Magyar törvénytár, 1913. évi törvénycikkek, Budapest, 1914, 161.

<sup>177</sup> Uo., 145.

így a Debreceni Jogakadémia tanári karának szakvéleménye – ha szűk körben is – hozzájárult e későbbi választójog kialakításához.<sup>178</sup>

Haendel egyik fő művének „*A nemzetiségek: Politikai tanulmány*” című, 1928-ban Debrecenben megjelent munkáját kell tekintenünk. Az aktuálpolitikai utalásoktól sem mentes munka megkísérli tudományosan feldolgozni azt a sokkot, melyet Trianon okozott a magyar nemzet számára. A munka mottója: „*Trianont a nemzetiségeknek köszönhetjük.*”

Közhelynek számító felütéssel alapozza meg munkája hangvételét: „*A rettentő történeti mulasztás az: hogy nem oldottuk meg idejekorán a nemzetiségi kérdést.*” De rögtön ki is mondja, mi lett volna szerinte a megoldás: meg kellett volna nyerni, vagyis idejében asszimilálni kellett volna a nemzetiségeket.<sup>179</sup>

Az elméleti alapok tisztázása után Haendel hevesen bírálja a liberális nemzetiségi politikát, Eötvös és Deák eszméit, mivel azok a „*nemzetiségi aspirációk kaput*” tártak, az egyéni szabadság jelszavát hirdetve. Naiv, viszonzatlan „*noble geste*”-nek tekinti azt, hogy „*válogatás nélkül keblükre ölelték nemzetiségeinket.*”<sup>180</sup> Passzív nemzetiségi politikájuknak végeredménye: „*az egész államtest felbomlása*” lett.<sup>181</sup>

Mivel tartóssága csak a nemzetállamnak lehet, a teendő: „*Azzá válni – ha nem vagyunk azok.*” S ez nem jelent mást, mint „*hogy okulva a multakon – mindent elkövessünk az országnak lélekben magyarrátételére. Ha sikerül – élünk. Ha nem sikerül: meghalunk. Ha Magyarország még egyszer összeáll – a sociális kérdés mellett a nemzetiségi lesz a legfontosabb probléma.*”<sup>182</sup>

A Trianon előtti területek visszanyerése utáni időkre való felkészülés érdekében sorba veszi a „*magyar birodalom*” hét nagyobb és hét kisebb nemzetiségének legfőbb jellegzetességeit. Az 1910-es népszámlálás statisztikai adatai, az egyes nemzetiségekre vonatkozó megkövült értékítéletek, veszélyességük és asszimilációs képességük mérlegelése tölti meg a tanulmány következő, hét nagyobb nemzetiséggel (román-oláh, német, szlovák-tót, horvát, szerb-rác, rutén, zsidó) foglalkozó – irredenta felhangoktól sem mentes, ugyanakkor érdekes tényeket is felvillantó – húsz oldalát.<sup>183</sup>

Az „oláh veszedelem” szokásos hangoztatása mellett Haendel nem azonosul Bajcsy-Zsilinszky és Szabó Dezső húszas évekbeli németellenességével.<sup>184</sup> A németekben a leginkább asszimilálódott nemzetiséget látja: „*németül beszélő magyarok lettek.*”<sup>185</sup> Bár

<sup>178</sup> PÖLÖSKEL, *A magyar parlamentarizmus*, 203.

<sup>179</sup> HAENDEL Vilmos, *A nemzetiségek: Politikai tanulmány* (Debrecen, 1928), 5.

<sup>180</sup> Uo., 55.

<sup>181</sup> Uo., 56.

<sup>182</sup> Uo., 60.

<sup>183</sup> Uo., 61–78.

<sup>184</sup> Bajcsy-Zsilinszky esetében ezt relativizálni törekszik TILKOVSKY Lóránt, *Nemzetiség és magyarság: Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig* (Budapest, 1994), 102–103. Uő., *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században* (Debrecen, 1998), 99–100.

<sup>185</sup> HAENDEL Vilmos, *A nemzetiségek...*, 66.

felismeri az Erdélyben és a Bánságban tevékenykedett pángermán uszítók káros hatását, úgy látja – ennek ellenére – a németeket belátható időn belül asszimilálni lehetett volna. A szlovákok visszacsábításának esélyét sem zárja ki Haendel: „*elsőrendű államhű elemet lehet faragni belőle*”.<sup>186</sup>

A nemzetiségek közül leghosszabban a „*sui generis*” – bár más nemzetiségektől elütő jellegzetességeket is felmutató – nemzetiségnek tekinthető zsidósággal foglalkozik Haendel.<sup>187</sup> Véleménye szerint a zsidóságnál a nemzetiségeket leginkább jellemző fő tendencia, „*t. i. hogy a maga bélyegét rányomja az illető állam egész kulturájára és jogi be rendezésére – törvényhozása – kormányzata – sőt bírászkodására [...] hatványozott mértékben meg van*”.<sup>188</sup> A zsidóság olyan mértékű „*titkos belső uralmat*” valósított meg „*a hivatalos világ felett*” 1867 és 1918 között, amely „*szűrőlött fávát*” tette a magyar társadalmat.

Igen kényes probléma Haendel életművében antiszemitizmusának<sup>189</sup> kérdése. 1928-as tanulmányának soraiból kitűnik erős zsidóellenessége, melyet a kor átlagához képest meglehetősen radikálisnak tekinthetünk. A zsidósággal szembeni magatartás '20-as évekbeli „*keresztény*” eszméje a nagy gazdasági világválság hatására mindinkább háttérbe szorult, és az antiszemitizmus „*fajvédő*” változata került előtérbe. Haendelnél azonban – mint fentebb láttuk – ez jóval korábban és radikálisabban jelentkezett.

Haendel tanulmányában azt szorgalmazza, hogy az általa felvázolt nemzetiségi politikai<sup>190</sup> teendők a múlt tapasztalataiból kell, hogy táplálkozzanak. Kiindulópontja a következő:

„Az állam végeredményben csak egységes alapjellegű lehet s ezt a jelleget a benne levő hegemon nép adja meg. Az egyes idegenajkúsága még ezt az egységet nem szükségképpen bontja meg; ha azonban a nemzetiség, mint egész ruháztatik fel külön testületi közjogokkal és nemzetiségi községek – nemzetiségi törvényhatóságok – végül nemzetiségi tartományok keletkeznek; – úgy az állam bomlásfolyamata elkezdődött már.”<sup>191</sup>

Egyéni jogok biztosíthatók, de testületi közjogokat nem szabad a nemzetiségeknek adni.

A szerző visszatérően hangoztatott nézete szerint a nemzetiségi politika fő célja „*– a végső cél tudniillik – nem lehet más – mint a nemzetiségek érzelmi assimilatiója*”, melyet

<sup>186</sup> Uo., 69.

<sup>187</sup> Uo., 73–78.

<sup>188</sup> Uo., 74.

<sup>189</sup> „*Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki nem szereti a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat üldözik, hanem azokat kel értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg.*” BIBÓ István, „*Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*” in Uő., *Válogatott tanulmányok, I* (Budapest, 1986), 705.

<sup>190</sup> HAENDEL, *Nemzetiségek...*, 45–126. III. fejezet.

<sup>191</sup> Uo., 99.

minden ingadozás nélkül, következetesen kell megvalósítani.<sup>192</sup> A társadalom egészének kell az asszimilációt célul kitűzni, és annak jórészből a „színfalak mögött” kell történnie. „A társadalom három alakban segítheti elő leginkább a nemzetiségek asszimilációját. Először gazdasági tevékenysége – másodsor sajtója – harmadszor magán érintkezés által.”<sup>193</sup>

Műve végén – nemzetközi jogi ismereteit felhasználva – a háború utáni nemzetiségi rendezés hiányosságait veszi számba Haendel: az antant a vesztes államokra „kisebbségvédelmi intézkedéseket” kényszerített,<sup>194</sup> ugyanakkor az utódállamokkal szemben a Népszövetség elnéző a nemzetiségi jogok semmibevétele esetén.

Haendel a – hirtelen lezáruló – mű végén maga is érzi, hogy nem tudott megfelelő iránymutatást adni. Érzelmi megnyilvánulásuktól sem mentesen, önmagának is kénytelen bevallani, hogy „nemzetiségi hódításunk esélyei nem tulságosan kedvezőek”.<sup>195</sup> Bár szeme előtt a jövő lebegett, nem tudott megszabadulni a múlt árnyaitól.

Művét értékelve megállapítható, hogy munkája nem lép ki abból a sorból, melyek a Trianon után vákuumba került magyar nacionalizmusra jellemzők voltak a ’20–’30-as években.

Mielőtt – utolsóként – Haendel politikatankönyvéről<sup>196</sup> ejtenénk néhány szót, lásuk, milyen eszmei környezetben született a könyv. Nagyon keveset tudunk a korszak politikaoktatásáról. Annyi bizonyos, hogy a politikatanszékek birtokosai Magyarországon konzervatívak voltak. A konzervatív politikai gondolatot ugyanis – mai értékelésünk szerint – a közjogi katedrákon működő jogászok tartották életben bizonyítva a magyar politikai gondolkodás tradicionális sajátosságát, a jogi keretek jelentőségét. Az egyetemek közigazgatási, jogi és talán kisebb mértékben politikai tanszékein (sok esetben a két tudományterületet egy tanszék oktatta) művelték a politikatudományt fenntartva a jog kiemelkedő szerepét a politikai elméletben és áttételesen a gyakorlatban is. Akárcsak a reformkorban továbbra is a jog maradt a társadalomban való tájékozódás legfontosabb eszköze. Átfogó jelentőségű munkák, jelentősebb új gondolatok vagy kutatási irányok (a népi mozgalomhoz köthető művek kivételével) nem jelentek meg, csak a politikatudomány részterületein jöttek létre maradandónak tekinthető „iskolák” (Magyary-iskola).<sup>197</sup>

Haendel munkája sem tekinthető átfogó munkának – 900 oldalas terjedelme ellenére sem –, hiszen csak korábbi könyvomas előadásvázlatainak szerkesztett változatával állunk szemben.<sup>198</sup>

<sup>192</sup> Uo., 82.

<sup>193</sup> Uo., 105.

<sup>194</sup> „Az 1919. évi 4044. számú rendelet nemzetiségi paradicsomot teremtett »Corpus Iuris«-unkban.” Vö. Uo., 108.

<sup>195</sup> Uo., 125.

<sup>196</sup> *Politika (Alkotmánytan és közigazgatástan)*, Sajtó alá rendezte: Kovács Mihály (Debrecen, 1937).

<sup>197</sup> KULCSÁR Kálmán, *A politikai gondolkodás fejlődése = A politikatudomány arcai: Tanulmányok*, szerk. A. GERGELY András, BAYER József, KULCSÁR Kálmán (Budapest, 1999), 49–50.

<sup>198</sup> „Szepesváraljai Haendel Vilmos dr. ... előadásaiból és monografikus munkáiból sajtó alá rendezte: Kovács Mihály dr.”



A szerző a politika nagyon tág fogalmából indul ki:

„A politika az önmagukat irányzó nemzetek tudománya. Röviden államtudomány. A politika jogilag szervezett embertömegekről beszél és ez nem más, mint a nemzet. Egyén, nemzet, emberiség az emberi lét alanyai. A politika szószoros érintkezésben van mindazzal, ami az egyénre tartozik. A politika keretébe tehát legszélesebb értelemben beletartozik mindaz, ami emberi.”<sup>199</sup>

Munkájának célja az általános törvényszerűségek feltárása és előadása:

„Fel lehet ismerni azokat az általános tendenciákat, amelyek az emberiségben bizonyos félig rejtett, félig nyilvános erők munkálkodása következtében fennállanak és amelynek következtében egyforma okok egyforma okozatokat hoznak létre.”<sup>200</sup>

A címben ígértnek megfelelően Haendel az állam fogalmával kezdi,<sup>201</sup> majd az államtípusok és államformák (köztük a „*parlamentarizmus*”) igen részletes elemzése következik, széles történelmi alapokon csaknem 600 oldalon. A törvényhozó, végrehajtó, majd az államfői hatalommal kapcsolatos gondolatok után röviden összefoglalja azokat a fejtegetéseket, melyeket nemzetiségekről írott nagyobb munkájából már ismerhetünk. A könyv második, „*Közigazgatástan*” című részében általános képet ad a közigazgatás-tudomány korabeli állásáról, meglehetősen konzervatív felfogásban. A közigazgatás funkciói, jogszerűsége, szervei és egységes vezetése kapnak egy-egy fejezetet, majd néhány szakigazgatási területtel (statisztikai és népmozgalmi igazgatás, rendőri, közegészségügyi igazgatás, valamint a kultúrpolitikával és a művészet politikájával foglalkozó fejezet zárja a művet.

Ha a munkát összevetjük mesterének, Concha Győzőnek a századfordulón megjelent kétkötetes művével,<sup>202</sup> megállapíthatjuk, hogy az alkotmánytani részben jelentős eltéréseket találunk, bár szerkezetileg a munka megfelel Concha gondolatmenetének. Haendel itt azonban jóval terjedősebb, elsősorban a történeti példák taglalásában. A közigazgatástani rész azonban jóval szerényebb Haendelnél. Ugyanakkor már csak terjedelmüknel fogva sem lehet egy lapon említeni Haendel munkáját Szandtner Pálnak,<sup>203</sup>

<sup>199</sup> HAENDEL, *Politika*. 14.

<sup>200</sup> Uo., 21.

<sup>201</sup> „Az állam bizonyos meghatározott területen, állandóan letelepedett embereknek, eredeti uralkodó hatalommal bíró kollektív egysége.” Vö. Uo., 221.

<sup>202</sup> CONCHA Győző, *Politika, I, Alkotmánytan* (Budapest, 1895); Uő., *Politika, II, Közigazgatástan* (Budapest, 1905).

<sup>203</sup> Szandtner Pál (1884–1963), jogász, egyetemi tanár. Pályáját a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban kezdte. 1911-ben a nagyváradi jogakadémia közjogi és politikai tanszékére kapott meghívást. 1917-ben a kolozsvári egyetemen a közjog, 1921-ben a politika nyilvános és rendes tanára, 1928-tól a budapesti egyetem jog- és államtudományi karán a politika tanára.

a budapesti egyetem politikaprofesszorának könyvatos jegyzetével, amely alig jut el az államfogalmának és funkcióinak tárgyalásához.<sup>204</sup>

Haendel Vilmos talán valóban nem volt nagy tudós, de korának gyermekeként, korára rendkívül jellemző műveket hagyott hátra. Tanárként több nemzedéken át meghatározó alakja volt a debreceni jogászképzésnek. Ha másért nem, ezért mindenképpen ismernünk lehet nevét és furcsa – vitatható – alakját.

### *Jelentősebb munkái*

- *A compensatio egy esete részvénytársaság csődjében.* Doktori értekezés, 1898.
- „Politikai problémák az ethikai államfogalom szempontjából: Székfoglaló”. *Iskolai Értesítők Közleményei, Debrecen. Ref. Akadémia* 1 (1900).
- *A parlamentarismus: Politikai tanulmány.* Budapest, 1903.
- *Bevezetés a jog- és államtudományba: vezérfonal joghallgatóknak.* Selmecbánya, 1905.
- *Szakvélemény az alapítványok közigazgatási rendjéről szóló országos törvénytervezetre nézve.* Debrecen, 1906.
- „Államkapcsolatok és parlamenti kormány: Székfoglaló.” *Iskolai Értesítők Közleményei. Debrecen. Ref. Akadémia* 7 (1906).
- *Szakvélemény a választójog reformja tárgyában.* A Debreceni Jogakadémia tanári kara megbízásából írta és fölterjesztette HAENDEL Vilmos. Debrecen, 1912.
- „Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete”. In *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére*, 95–133. Budapest, 1912.
- *Mese a boldogságról. Regény.* Debrecen, 1913.
- *A „Pragmatica Sanctio”-ról: Három előadás.* Népszerű Főiskolai Tanfolyam, 1913/14. V. syllabus, Debrecen, 1914.
- *A hatalmi csoportok erőmérlege.* A Debreceni m. kir. tudományegyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások 10. Debrecen, 1916.
- „Concha Győző”. *Magyar Figyelő*, 1. sz. (1916): 321–323.
- *A parlamenti kormány (II. javított kiadás), Politikai tanulmány.* Debrecen, 1920.
- *A nemzetiségek: Politikai tanulmány.* Debrecen, 1928.
- *Politikai jegyzet: az 1933/34. tanév 1. felében tartott előadásai alapján.* Debrecen, 1935,
- *Politikai jegyzet: szepesváraljai Haendel Vilmos 1935/36. tanévben tartott előadásai alapján.* Debrecen, 1937.
- „A nemzetiségi automómiákról.” *Miskolci Jogászélet* 16, 4. sz. (1940): 49–53.

<sup>204</sup> SZANDTNER Pál, *Politika*, jegyezte PÜSKI Sándor, Budapest, é. n.